

Bazı İman Konuları Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirileri

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BAYRAM*

Atıf / ©- Bayram, İ. (2018). Bazı İman Konuları Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirileri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 221-255.

Öz- Yazmış olduğu tefsirle (*el-Keşşâf*) İslam dünyasında bir çığır açmış olan Zemahşerî (ö. 538/1144), Kur'an'ın edebi vechesini yansıtmaya hususunda pek çok kişinin takdirini kazanmakla birlikte, taşıdığı i'tizalî fikirleri ayetlerin yorumuna katmak itibarıyla de birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Onu en güçlü ve sistemli şekilde tenkit eden simaların başında ise İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) gelmiştir. İbnü'l-Müneyyir, büyük bir şöhrete sahip olan Zemahşerî tefsirinin, ona göre içinde yer alan zararlı i'tizalî fikirlere karşı insanları ikaz etmek amacıyla bir eser (*el-İntisâf*) kaleme almıştır. İbnü'l-Müneyyir bu eserinde onu diğer bir kısım itikadi meselelerin dışında imanla ilgili bazı konular üzerinden de eleştirmiştir. Bu manada imanın tanımı, amelle ilişkisi ve büyük günah sahibi kişinin konumu gibi meselelerle alakalı olarak ona tenkitler yönelmiştir. İmanın tasdikten ibaret olduğunu, amelin imandan bir cüz olmadığını ve ister tövbe etsin ister etmesin büyük günah sahibi müminin ya doğrudan ya da sonuç itibarıyla cennete gideceğini savunan İbnü'l-Müneyyir, tasdik ve ikrar dışında amelî de imanın bir unsuru gören ve tövbe etmeden ölen günahkar kişinin mümin olmayıp ahirette ebedî azaba müstahak olacağını ileri süren Zemahşerî'yi eleştirmiştir. Mu'tezilî fikirlere sahip olan Zemahşerî'yi, Eş'arî bir anlayış üzerinden tenkit eden İbnü'l-Müneyyir, kendi görüşlerini ispat etmekten ziyade, onun düşüncelerinin yanlışlığına ve kullandığı delillerin geçersizliğine dikkat çekmiştir. Zemahşerî'nin ayetlerin zahiri itibarıyla taşıdığı anlamların kendi görüşünü teyit ettiğini düşündüğü yerlerde yaptığı yorumların onu gayesine ulaştırmayacağını savunan İbnü'l-Müneyyir, aksi türdeki ayetlere dair yaptığı tefsirlerde ise onu gereksiz yere ilahi kelamı tevil etmek ve kendi itikadi görüşüne halel gelmemesi adına başka yerlerde uyguladığı kuralları uygulamamakla tenkit etmiştir. Kimi zaman mensubu bulunduğu Ehl-i Sünnet düşüncesinin iman konusuyla ilgili savunduğu görüşlere dair kanıtlar da zikreden müellif, ayrıca Mu'tezilî yaklaşımın yanlışlığını ispat sadedinde, iki mezhebin bazı hususlardaki ortak kabullerinden hareketle kendi görüşünü teyit edecek sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır.

Anahtar sözcükler- İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî, el-Keşşâf, el-İntisâf, iman

Makalenin gelişi: 13.03.2018; Yayına kabul tarihi: 12.06.2018

* Gaziosmanpaşa Ü. İlahiyat Fak. Kelam Anabilim Dalı, e-posta: ibrahim.bayram@gop.edu.tr (ORCID: 0000-0002-4752-0447)

§§§

Giriş

Tefsir, hadis, nahiv, Arap dil ve edebiyatı alanında otorite kabul edilen ve bu sahalarda eserler veren Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî'nin, (ö. 538/1144) en önemli çalışmalarından birini de *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* adıyla bilinen tefsiri teşkil etmektedir¹. Mu'tezile mezhebine mensup olan ve bu mensubiyetinden iftiharla bahseden Zemaşerî², bu düşüncesinin izlerini çeşitli vesilelerle tefsirine de yansıtmıştır³. Bu eserinde Ehl-i Sünnet'e karşı küçümseyici ve alaycı ifadeler kullanmaktan çekinmeyen Zemaşerî, fırsat buldukça onları Mücebbire, Haşviyye ve Müşebbihe gibi sıfatlarla anmıştır. Kur'an'da kâfirler hakkında zikredilen ifadelerden Ehl-i Sünnet aleyhine birtakım çıkarımlar da yapan müellif, kimi zaman onların küfrüne dönük ifadeler dahi kullanmıştır⁴. Zaman zaman da kimi ayetler üzerinden Mu'tezile mezhebini İslam dininin gerçek temsilcisi olarak değerlendirip, onun karşısında yer alan Ehl-i Sünnet'i bu yetkinlikten uzak bir anlayış olarak tavsif etmiştir⁵. Bu yaklaşımı ile kendi mezhebine taassub derecesinde bir bağlılık, Ehl-i Sünnet'e ise düşmanca bir tavır sergilemiş olan müellifin takındığı bu tutum, doğal olarak Ehl-i Sünnet'in de onun görüşlerine ve itizâlî yaklaşımına dönük tepkileri beraberinde getirmiş ve bu meyanda kendisine çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir⁶. Bu manada onun ilgili ayetleri zahiri anlamından koparıp kendi itikadi anlayışına uygun hale getirdiği, bunun için yersiz tevellere başvurduğu, Kur'an'a dayandırarak evliya-yı eleştirdiği ve çeşitli vesilelerle Ehl-i Sünnet'e yönelik ağır ithamlarda bulunduğu gibi tenkitlere muhatap kalmıştır⁷. Buna rağmen eseri Fahreddin er-Râzî

¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, ty.), I, 304.

² Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1397/1977), V, 170.

³ Salih b. Garamullah el-Ğâmidî, *el-Mesâilü'l-i'tizâlîyye fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemaşerî fi dav'i mâ verade fi kitâbi'l-İntisâf "Arz ve Nakd"*, i'dâd: Salih b. Garamullah el-Ğâmidî (Cidde: Dârü'l-Endelüs, 1418/1998), I, 39.

⁴ Halil Me'mun Şeyha, (Ebu'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* içindeki mukaddime), tkl. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs. (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430/2009), s. 15.

⁵ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tkl. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs. (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430/2009), s. 164-165.

⁶ Halil Me'mun Şeyha, (Ebu'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf* içindeki mukaddime), tkl. Halil Me'mun Şeyha, s. 15.

⁷ Ali Özek, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 330.

(ö. 606/1209), Kādî Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ve Ebussuûd Efendi (ö. 982/ 1574) gibi Sünnî müfessirler üzerinde etkisini hissettirmiştir⁸.

Zemahşerî'yi daha çok itikadi bakış açısından hareketle özel olarak eleştiren zevatin başında ise İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Taceddin es-Sübki (ö. 771/1370), İbn Haldun (ö. 808/1406) ve Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) gibi müellifler gelmektedir⁹. Bir kısım tefsir ve haşiyelerde onun itizalî düşünce ürünü olarak ortaya koyduğu görüşlerin eleştirisine yer verilmele birlikte kendisini ciddi ve sistemli şekilde tenkit eden kişi ise İbnü'l-Müneyyir diye tanınan Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (ö. 683/1284) olmuştur. Daha çok müfessir ve fakih kimliğine sahip olan İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin meşhur tefsir eseri *Keşşâf*'ta itizalî düşünceler ışığında yaptığı yorumlara karşı getirdiği izahlar yoluyla kelimâ alanda da söz sahibi olduğunu ortaya koymuştur.

Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirinde yaptığı kimi yorumlardan hareketle onun Ehl-i Sünnet'e karşı kinini ortaya döktüğünü savunan İbnü'l-Müneyyir¹⁰, ona benzer tavırla zaman zaman onun itikadi düşüncesine alaycı bir tavırla yaklaşmış, hatta bu düşüncüyü gizli bir şirk tazammun etmekle suçlamıştır¹¹. Çok güçlü duygularla Eş'ariyye mezhebine bağlı olduğu anlaşılan müellif¹², Zemahşerî'nin itizalî bir perspektifle ortaya koyduğu fikirlere sapıklık, günah, batıl teviller, fasit fikirler ve hastalıklı düşünceler gibi nitelemelerde de bulunmuştur¹³. Ehl-i Sünnet tabiriyle kastettiği Eş'arî anlayış doğrultusunda onun getirdiği açıklamalara eleştiriler yönelten müellif, kimi zaman bir kısım deliller üzerinden kendi mezhebî yaklaşımını da ispat etmeye çalışmıştır¹⁴. İşte onun Zemahşerî'yi tenkit ettiği meselelerden birini de mahiyeti, büyük

⁸ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 236.

⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), I, 383-385.

¹⁰ Ebü'l-Abbâs Nasırüddin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ tedammene-hü'l-Keşşâf mine'l-itizâl*, tkl. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs. (Beyrut: Dârul-Marife, 1430/2009), s. 166, 3 nr.lı dipnot.

¹¹ Halil Me'mun Şeyha, (Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf* içindeki mukaddime), tkl. Halil Me'mun Şeyha, s. 16.

¹² Salih b. Garamullah el-Gâmidî, *el-Mesâilü'l-itizâliyye*, I, 76-77; M. Vehbi Dereli, "İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye Yönelik Dil Eksenli Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2011, cilt: XI, sayı: 1, s. 101.

¹³ Mehmet Emin Maşalı, "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, cilt:5, sayı: 3, s. 81.

¹⁴ Salih b. Garamullah el-Gâmidî, *el-Mesâilü'l-itizâliyye*, I, 77-78.

günah işleyen kişinin durumu ve amel ile ilişkisi üzerinden iman konuları teşkil etmektedir.

İlgili ayetlerin tefsiri bağlamında zaman zaman imanla ilgili çeşitli açıklamalar yapan Zemahşerî'nin kimi yorumları, İbnü'l-Müneyyir tarafından bir eleştiriye tabi tutulup hakkında çeşitli izahlar yapılmışsa da onun söz konusu yorumlarının tümü her seferinde ayrı ayrı ele alınıp onların eleştirilmesi ve cevaplandırılması cihetine gidilmemiştir. İbnü'l-Müneyyir bu cevaplarını daha çok konunun ilk izahı veya Zemahşerî'nin ilgili yorumunda ilk bakışta açık şekilde anlaşılmayan itizalî fikirlerin tespitini yapma sadedinde dile getirmiştir. Bunları, onun itizalî yaklaşımını izhar kabilinden ortaya koyan İbnü'l-Müneyyir, bu fikrin karşısında yer alan Ehl-i Sünnet görüşünün çok güçlü bir savunusunu yapma ihtiyacı içerisine girmemiştir. Elbette kendisinin de bağlı bulunduğu itikadi düşüncenin konuyla ilgili kanıtlarını zaman zaman aktaran müellif, bunu bir kelamcı gibi bütün delilleriyle ispat etmekten çok onun ilgili yorumlarının Mu'tezilî düşünceyle olan irtibatını ortaya koyma ve bunların yanlılığına dikkat çekme üzerine odaklanmıştır.

Bu çalışmada iki tarafın konuyla ilgili bütün görüşlerinin serdedilmesinden ziyade, Zemahşerî'nin tefsirinde ortaya koyduğu fikirlerin içerisinden İbnü'l-Müneyyir'in özellikle bir açıklama getirme ihtiyacı hissettiği yorumlar üzerine yoğunlaşmış, bununla birlikte Zemahşerî'nin meseleyle ilgili İbnü'l-Müneyyir tarafından eleştiri konusu yapılmayan kimi fikirlerine temas edildiği gibi diğer bazı müelliflerin kanaatlerine de yer verilmiştir. Bu çerçevede iman-bilgi münasebeti, iman-İslâm ilişkisi, imanın artma ve eksilmesi, imanda istisna gibi taraflar arasında ciddi bir tartışma konusu olmayan meseleler değil, imanın mahiyeti, büyük günah işleyeninin durumu ve iman-amel ilişkisi gibi mevzular üzerinde durulmuştur. Burada ilgili konular çerçevesinde bu iki zatın görüşleri ele alınarak mensubu buldukları Mu'tezile ve Eş'ariyye mezheplerinin konuya bakış açıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin imanla ilgili meseleler hakkında ortaya attığı görüşleri ele alırken, her zaman konuyu ilgili bağlamda tutmadığı için bazen mesele imanla ilgili başka bir alana kaymıştır. Kimi zaman doğrudan Zemahşerî de ilgili yorumunda imanın birkaç boyutu üzerinde durduğu için incelenen meselelerde zorunlu olarak birtakım geçişler ortaya çıkmıştır. Aksi bir yol takip edilip sadece ilgili başlık üzerinden konu incelenecek olsa, İbnü'l-Müneyyir'in ayetlerin yorumu üzerinden Zemahşerî'ye getirdiği eleştiriler tam olarak yerine oturmayacağı için burada önce konular Mu'tezilî müfessirin ilgili ayetler hakkındaki yorumu, ardından Eş'arî kelamcının ona yönelik eleştirisi ve cevabı üzerinden ele alınmıştır. O'nun Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri-

ne yönelik eleştirilerini ihtiva eden *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İ'tizâl* adlı eseri daha çok *el-Keşşâf'a* dipnot şeklinde basıldığı için bu çalışmada da İbnü'l-Müneyyir'in ilgili eserine dipnot üzerinden atıf yapılacaktır.

İmanın Mahiyeti

Mu'tezile'ye mensup kimi zevat adına imanla ilgili birtakım tarifler aktaran Eş'arî, (ö. 324/936) genel anlamda onların imanı, hakkında vaîd olan şeylerden kaçınmak olarak tanımladıklarını belirtir¹⁵. Mu'tezile'nin iman tanımlarına yer veren Fahreddîn er-Râzî ise (ö. 606/1209) Vasıl b. Ata ile (ö. 131/748) Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) onu, kavli, fiili veya itikadi tüm itaat fiillerinden, Ebû Ali el Cübbâi ile (ö. 303/916) Ebû Haşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) sadece vacip fiillerden ibaret gördüğünü, Nazzâm'ın ise (ö. 231/845) onu hakkında vaîd bulunan tüm fiillerden kaçınma olarak değerlendirdiğini belirtir¹⁶.

Düşüncelerini ele alacağımız Zemahşerî ise imanın tanımı ve mahiyetine dair görüşlerini farklı ayetlerin tefsiri üzerinden ortaya koyar. Bunların bir kısmı İbnü'l-Müneyyir tarafından ele alınıp incelenir, bir kısmına ise herhangi bir açıklama getirilmez. Bu ikinci kısımda yer alan "*Onlar ki: Bir takım kimseler kendilerine; düşmanlarınız sizin için kuvvetlerini topladılar onlardan korkun dedikleri zaman, bu haber onların imanını artırır da, Allah bize kafidir. O ne güzel vekildir, derler*"¹⁷ ayetinin tefsirinde Zemahşerî bir vesileyle imanın, itikat, ikrar ve amelden ibaret olup, bütün taatlerin de iman kapsamına girdiğini iddia eder. Bu konuda "Eğer, Ebu Bekir'in imanı, bütün halkın imanı ile karşılaştırılsa, Ebu Bekir'in imanı daha ağır gelecektir"¹⁸ ifadesi dışında Hz. Ömer'in dostlarını beraberce imanlarını artırmaya dönük çağrısını¹⁹ kanıt olarak kullanır.²⁰ Zemahşerî, kimi zaman ilgili ayetin (Hucurât 49/14) durumuna göre iman hakkında bilgi verirken onun itminan halinde gerçekleşen tasdik olduğunu belirtir, başka bir boyutuna ise temas etmez²¹. Zemahşerî'nin imanın

¹⁵ Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950), I, 303-305.

¹⁶ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), II, 27.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/173.

¹⁸ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka, 5. Bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405), XII, 493, hadis no 35614.

¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhaki, *el-Câmi' li-şuabi'l-iman*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hamid (Riyad: Mektebetü'r- Rüşd, 1423/2003), I, 144, hadis no 36.

²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 207.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1041.

mahiyetiyle ilgili yaptığı bu tarif, getirdiği delil ve aktardığı yorumlar hakkında İbnü'l-Müneyyir herhangi bir açıklama getirmez.

Zemahşerî “*Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcarlar*”²² mealindeki ayeti tefsir ederken ise bir vesileyle imanı hakka inanmak, bunu lisaniyle dile getirmek ve ameliyle onun tasdikini yapmak şeklinde tanımlar. İkrar ve amelde bulunsa dahi ilkini ihlal eden kişinin münafık, ikincisini bozanın kâfir ve üçüncüsünü terk edenin ise fasık olacağını söyler²³. İşte İbnü'l-Müneyyir onun imana dair getirdiği bu tanım üzerinden kendisine eleştiriler yöneltir.

Zemahşerî'nin tarifin içerisinde zikrettiği inanmak ifadesini onun *Keşşâf*'ına haşiye yazmış müelliflerden biri olan Sa'deddîn Teftâzânî (ö. 792/1390) kalbini (bir şeye) bağlamak şeklinde izah eder²⁴. *Keşşâf*'a haşiye yazmış müelliflerden bir diğeri olan Şerefuddin Hüseyin et-Tîbî ise (ö. 743/1342) tarifte geçen “hak” kelimesini tevhit, nübüvvet ve diriliş gibi İslam'a ait zaruri hükümler, yani mutlaka inanılması gereken hususlar olarak açıklar²⁵. *Keşşâf* üzerine çalışma yapan müelliflerden biri olan Ömer b. Abdurrahman el-Kazvîni ise (ö. 745/1345) Zemahşerî'nin ilgili ifadesinde yer alan şehadet ihlalini, onu itiraf etmemek yahut onun yerine geçecek bir hareketi (dilsizin işareti gibi) terk etmek şeklinde ortaya koyar²⁶. Zemahşerî'nin tefsirinden çokça etkilendiği belirtilen Kâdî Beyzâvî ise (ö. 685/1286) Mu'tezile'nin bu konudaki yaklaşımını ifade ederken, onların ameli ihlal eden kimseyi, imandan çıkmış, ancak küfre girmemiş kişi olarak nitelediklerini söyler²⁷. *Keşşâf* üzerine haşiye yazmış müelliflerden Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn el-Çarperdî ise (ö. 746/1346) Ehl-i Sünnet'in ameli alanda ihlal yapan kişiyi fasık bir mümin olarak görürken, Mu'tezile'nin onu kâfir de mümin de olmayan kimse olarak de-

²² el-Bakara 2/3.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 38.

²⁴ Sa'düddîn Teftâzânî, *Hâşiyetü'l-Allâme Sa'dü't-Teftâzânî ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, tahkik ve idâd: Abdülfettah İsa el-Berberî, (Doktora tezi, Câmîatü'l-Ezher, 1398/1978 içinde tahkikli metin) I, 124.

²⁵ Şerefuddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Tîbî, *Fütühül-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-reyb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, thk. Ömer Hasan el-Kıyyam (Dübey: Caizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013/1434) II, 88. 17 cilt

²⁶ Ömer b. Abdurrahman el-Kazvîni, *el-Keşf an Muşkilâti'l-Keşşâf* (Yazma), Manisa İl Halk Kütüphanesi, no 4368/1, v. 14b.

²⁷ Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-tevil*, idâd ve takdim: Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâs'i-Arabî, ty.), I, 37.

ğerlendirdiğini belirtir²⁸. Nitekim Mu'tezilî kelamcı Ebü'l-Hüseyn el-Hayyat da (ö. 303/913), Vasıl b. Ata'ya isnat ettiği bir görüş üzerinden günahkâr kişinin kâfir, münafık ve mümin şeklinde anlaşılmasının önündeki engelleri sıralayarak onun fasık olarak görülmesi gerektiğine işaret eder²⁹.

Tamamlanmamış olmakla birlikte Zemahşerî'nin *Keşşâfı* üzerine haşiye yazmış müelliflerden biri olan Seyyid Şerif Cürçânî de (ö. 816/1413) onun söz konusu yorumunu açıklarken, meseleyi daha genele yayarak Eş'arilerin imanda tasdik ile yetinip ikrarı, kendisine İslâmî hükümlerin uygulanmasına kaynak addettiklerini, Hanefîlerin tasdik gibi ikrarı da şart gördüklerini, Mu'tezile'nin ise bu ikisine ameli de ilave ettiklerini söyler. Mu'tezile'nin kalbinde tasdik olsun olmasın kasten şehadetin ikrarını terk eden kişiyi kâfir gördüklerini, ayrıca tövbe etmeyen fasiği iki mertebe (mümin-kâfir) arasında bir yerde değerlendirdiklerini belirtir³⁰. Onların bu görüşünün yine ameli imanın içerisine dâhil etmiş olan Selefiyye'nin iman tanımıyla karışmasından çekinen Sa'düddîn Teftâzânî (ö. 792/1390), aradaki farka işaret amacıyla onların kamil imanı itibara alarak böyle bir bakış açısı geliştirdiklerini, yoksa büyük günah işleyen kişiyi Mu'tezile gibi imandan çıkmış olarak görmediklerini ifade eder³¹.

Zemahşerî'nin ilgili ayetin (Bakara 2/3) tefsirinde yer alan ifadelerini açıklayan ve eleştiren İbnü'l-Müneyyir öncelikle onun fasıktan kastının ne mümin ne de kâfir olan kimse olduğunu, bunun onlara ait bir isimlendirmeden ibaret bulunduğunu belirtir³². Zemahşerî'nin kastına bu şekilde dikkat çeken İbnü'l-Müneyyir, buna karşılık Ehl-i Sünnet'in ise itikadına hâlel getirmeyen kişiyi mümin kabul ettiğini, hem lugavî anlamın hem de şer'î boyutun bu hususu doğruladığını kaydeder. Sözlükte tasdik anlamına gelen imanın şer'î durumunu tespit hususunda en güçlü kanıtın Zemahşerî'nin bu bilgileri verdiği ayetin tefsirine konu olan ilahi kelamın yapısı olduğunu söyleyen müellif, "*Onlar gayba inanırlar ve namazı dosdoğru kılarlar*"³³ şeklinde nazil olmuş olan bu ayeti delil olarak kullanır. Burada amelin imana atfedilmesini, onun amelsiz bir şekilde tasavvurunu mümkün hale getirdiğini savunan müellif, imana dâhil

²⁸ Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf Çarperdi, *Hâşiyetü tefsiri'l-Keşşâf*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no 3378, I, v. 15b.

²⁹ Ebu'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyat, *Kitabü'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk. H.S.. Nyberg (Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993), s. 165-167.

³⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf* (zeyl), Beyrut, ty.) I, 129.

³¹ Teftâzânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, I, 124.

³² İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 38, 4 nr.lı dipnot.

³³ Bakara 2/3.

olan bir amelin söz konusu atfı tekrar hale getireceğini kaydeder.³⁴ Bunun ise Kur'an'ın belagatine uygun olmayacağını ihsas ederek, iman ve amelin birbirinden farklı şeyler olduğunu ortaya koyar.

İbnü'l-Müneyyir'in söz konusu ayette amelin imana atfedilmesinden hareketle imanın onsuz bir şekilde tasavvurunun mümkün olduğu, dolayısıyla imanın gerçekleşmesi için mutlaka amelin bulunmasına gerek olmadığı yönünde zikrettiği kanıt, Ehl-i Sünnet ulemasının hem Eş'arî hem de Mâtürîdî kanadı tarafından da amelin imanın bir parçası olmadığına dönük bir delil olarak kullanılır. Örneğin Sa'düddîn Teftâzânî (ö. 792/1390), amelin imana dâhil olmadığını ifade ederken, buna kanıt bağlamında Kur'an'da pek çok örneğine rastlanıldığı üzere, amelin imana atfedildiği bir ayeti örnek vererek, atfın matuf ve matuf aleyh arasında bir farklılığı gerektirdiğini ve ilkinin ikincisinin kapsamına girmediğini belirtir. Böylece imanın tanımı içerisinde neden amelin geçmediği hususunu aydınlatmış olur³⁵. Yine Nuruddîn Sâbûnî de (ö. 580/1184) benzer bir ayeti örnek vererek matuf ve matuf aleyhin birbirinin gayrı olduğu üzerinden amelin imanın içerisine girmeyeceğini teyit eder³⁶. Ayrıca onlar, İbnü'l-Müneyyir'in değinmediği bir delile işaret sadedinde amel ile iman arasında şart-meşrut ilişkisinin kurulduğu ayetleri örnek vererek, bu ikisinin birbirinin gayrı olmaları itibarıyla de amel ile imanın birbirinden farklı olduğu ve imanın içerisine amelin girmediğini ispat etmeye çalışırlar³⁷. Aynı ayetin (Bakara 2/3) tefsirinde imanın tasdik olduğuna dair delilleri oldukça özlü şekilde sıralayan Kâdî Beyzâvî ise (ö. 685/1286) sayılan hususlara ilave olarak ayetlerde imanın kalbe izafe edilmesini ve onun günahla birlikte kullanılmasını da Ehl-i Sünnet'in imanı tasdik olarak değerlendiren görüşünün diğer kanıtları olarak zikreder³⁸.

İbnü'l-Müneyyir'in de temas ettiği üzere Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kelimcilerinin matuf ve matuf aleyhin birbirinin gayrı olması üzerinden, aynı kalıp içerisinde kullanılan amel ve imanın da birbirinin gayrı olduğu yönünde ürettikleri kanıt, Selefiyye tarafından ise kabul görmez. Örneğin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), amelin imana atfedilmesini, tek başına imanın yeterli olmayıp onun amele de ihtiyaç duyduğunu gösteren bir işaret olarak değerlendirir. Bu

³⁴ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 38, 4 nr.lı dipnot.

³⁵ Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyati'l-Ezheriyye, 1408/1998), s. 80.

³⁶ Ebû Muhammed Nuruddîn es-Sâbûnî, *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usuli'd-din*, thk. Fethullah Huleyf, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969, s. 153.

³⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefî*, s. 80; Sâbûnî, *Kitabü'l-bidâye*, s. 153.

³⁸ Beyzâvî, *Envaru't-tenzil*, I, 37-38.

konuda iki görüş olduğunu belirten İbn Teymiyye, birinci grubun matufun matuf aleyhe dâhil olduğu ve aksi zannedilmesin diye özel olarak matufun tekrar zikredildiği fikrini savunduklarını belirtir. Diğer görüşü ise, imanın aslını kalpte kabul eden, belirgin amelleri onun lazımı gören, amel olmadan kalpte imanın varlığını tasavvur etmeyen, Şârî mutlak bir şekilde imanı zikrettiğinde ameli de içine alan imanın maksut olduğunu söyleyen ve ilgili atıfları sadece kişinin amel etmeden kendisini cennete götüren imana sahip olacağını zannetmemesine dönük bir ikaz olarak değerlendiren düşünce olarak nakleder³⁹. Bu görüşe uygun olarak kendisi de amelin imanın içerisine dâhil olduğunu savunur⁴⁰.

Öte yandan Zemahşerî'nin ilgili ayetin (Bakara 2/3) tefsirinde “ameliyle o hakkı tasdik etmek” şeklinde kullandığı ifadesiyle, imanın sözlük anlamı olan tasdiki, amelin bir parçası haline getirmesini bir hile olarak değerlendiren İbnü'l-Müneyyir, onun kendince amele imandan bir pay vermeye çalıştığını, böylece amel etmeyen kimseyi imanını heder etmekle suçladığını belirtir. Halbuki kalple yapılan tasdikın ortaya çıkması için bedeni amele gereksinim olmadığını, nitekim Allah ve resulüne henüz inanan ve kendisine amel terettüp etmeden, dolayısıyla hiçbir amel işlemeyen ölen kimsenin ittifakla mümin kabul edilmesinin Ehl-i Sünnet'in görüşünü haklı hale getirdiğini söyler. Hz. Peygamber'in cehennemle arasına çok kısa mesafe kalıncaya kadar ateş ehlinin amellerini yapan bir kişinin, son anda cennet ehline ait bir iş yaparak cennet ehlinden olacağını beyan eden hadisinden⁴¹ istidlalde bulunur. Burada onun içerisinde gerçek bir kastın izhar edilebileceği çok kısa bir zaman diliminde gerçekleşen işi yapan kişiyi cennet ehlinden göstermesini, cennete sadece müminlerin gireceği hususundaki ittifak da göz önüne alındığında söz konusu hadisin Ehl-i Sünnet görüşünü teyit ettiğini belirtir.⁴²

İbnü'l-Müneyyir'in amelin imanın oluşumu için zorunlu bir parça olmadığını ispat sadedinde dile getirdiği henüz iman edip de hiçbir amel işlemeyen ölen kimsenin ittifakla mümin olduğu şeklinde zikrettiği kanıt kimi Ehl-i Sünnet kelimcileri tarafından da ortaya konulur. Örneğin Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), imanın içerisine ameli dâhil edenlere karşı getirdiği delilde, iman ettikten sonra hiçbir şer'î emir veya bir ibadeti yerine getirme fırsatı yakalaya-

³⁹ Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, cem' ve tertib: Abdurrahman b. Muhammed b. el-Kâsım (Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1425/2004), VII, 198-202.

⁴⁰ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-İmân*, thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbani (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1416/1996), s. 15.

⁴¹ Buhârî, “Bedü'l-halk”, 6; Müslim, “Kader”, 1. İbnü'l-Müneyyir burada lafız olarak değilse de muhteva olarak, kaynağını gösterdiğimiz hadisi zikretmektedir.

⁴² İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 38, 4 nr.lı dipnot.

madan ölen kimsenin mümin olarak öldüğü yönündeki icmanın bu düşüncelyi batıl hale getirdiğini kaydeder⁴³.

İkinci olarak Zemahşerî, “*Biz sana da tarafımızdan bir ruh (kitap) vah-yettik. Halbuki sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun.*”⁴⁴ ayetinden de imanın mahiyetine dair kendi düşüncesine yönelik bir kanıt ortaya koymaya çalışır ve meseleyi soru-cevap haline getirir. Vahiy öncesi Hz. Peygamber’in kitap bilmediği anlaşılmakta ise de, imanı bilmemesinin ne anlama geldiği üzerine şekillenen soruyu müellif biraz daha detaylandırır. Buna göre vahiy gelmeden önce akli olarak kendisine nazar ve istidlal yoluyla ulaşma imkânı bulunan Allah’ın varlığı ve birliğine iman gibi bir hususta onlar adına bir hata caiz değildir. Bu durumda onların büyük günah ve hem nübüvvet öncesi hem de sonrasında insanda nefret duygusu uyandıran küçük günahlardan korunmuş olması gerekir. Böyle bir aşamada onun küfürden korunmuş olmadığı manası çıkan bu ayeti nasıl değerlendirmek lazımdır. Soruyu bu şekilde formüle eden müellif ona şu cevabı verir: İman bir kısmına akıl bir kısmına sem’ yoluyla inanılan şeyleri kapsayan şeylerin ismidir. Diğer bir ifadeyle onun her bir bölümüne akılla ulaşmak mümkün değildir. Ayette nübüvvet öncesi Hz. Peygamber’den nefyedilen iman da kendisine akılla değil, sadece işitme yoluyla ulaşılabilir olan imandır. Bu konuda ilme ulaştırılan yol vahiyden ibarettir. Zemahşerî bu düşüncesini teyit için “*Allah sizin imanınızı zayi etmez*”⁴⁵ ayetinde geçen imanın namaz anlamına geldiğini, zira onun imanın kapsamına giren şeylerden bir parça olduğunu da belirtir⁴⁶. Klasik anlamdaki iman maddelerinin zaten şeriat gelmeden önce de akıl yoluyla bilineceği, dolayısıyla Hz. Peygamber’den nefyedilen imanın bu manadaki iman değil, şeriat gelmeden bilinemeyecek bir kısım amelî hükümler olduğu fikri üzerine şekillenen bu düşünce ile Zemahşerî, amelî imandan bir cüz gören anlayışını teyit etmeye çalışır.

Zemahşerî’nin ortaya attığı soru ve cevabı yine onun itikadi düşüncesine bağlı bir yorum olarak değerlendiren İbnü’l-Müneyyir önce onun ilgili inancını yineler. Buna göre iman, yapma ve terketme şeklinde amellerle donatılmış bir halde bulunan kalple tasdiktir. Bir tek büyük günah üzerinden bile olsa asi konumuna düşen muvahhit kişi iman sahibi olarak görülmez ve cennet vaadine muhatap olamaz. Zemahşerî’nin bu yorumu yapmasının dayanağı

⁴³ Ebü’l-Muin en-Nesefî, *Kitabü’t-temhid li kavaidi’t-tevhid*, thk. Habibullah Hasan Ahmed (Kahire: Dârü’t-Tıbaati’l-Muhammediyye, 1986), s. 382.

⁴⁴ Şûrâ 42/52

⁴⁵ Bakara 2/143.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 983-984.

konumunda bulunan inanç maddesini bu şekilde aktaran müellif, onun bu ayeti kendi itikadına delil ittihaz etmek adına onu büyük bir fırsat bilip ondan istidlale kalkıştığını kaydeder. Ardından onun sorudaki niyetini ortaya çıkarmaya ve buna hizmet edecek şekilde sorunun arka planını gözler önüne sermeye çalışır. Buna göre şayet iman Ehl-i Sünnet'in dediği gibi sadece bir tasdik ve tevhitte ibaret olsaydı, ilgili ayette Hz. Peygamber'den iman sahibi (mu-saddik) olmasının nefyedilmemesi gerekirdi. Zira bu tasdik hem Ehl-i Sünnet hem de Mu'tezile'ye göre nübüvvet öncesi onda zaten sabit olan bir özelliktir. Bu durumda ondan nefyedilen şey, iki fırkanın da vahiy öncesi onda varlığını kabul ettikleri tasdik olmamalıdır. Bu hale göre ise imanı, bir bölümü tasdik, diğer bir kısmı sadece vahiyle bilinen amellerden oluşan bir bütün olarak görmek gerekir. Bu durumda ortaya çıkan tablo onu göstermektedir ki Hz. Peygamber'den nefyedilen imandan kasıt işte bu sadece vahiy yoluyla bilinecek olan amele taalluk eden semî hususlardır⁴⁷.

Zemahşerî'nin meramını bu şekilde ortaya koyan İbnü'l-Müneyyir onun büyük bir hırsla üzerine atıldığı bu meselenin aslında onu amacına ulaştırmayacağını belirtir ve yapmış olduğu bu tespiti gerekçelendirmeye başlar. Ona göre Ehl-i Sünnet her ne kadar imanı sadece tasdikten ibaret görmüş, günah işleyen muvahhidi bu kategori içerisinde mütalaa etmiş olsa da, onlar bu tasdik edilecek varlığı Allah ile sınırlamamış ve onun içerisine peygamberi de dâhil etmişlerdir. Bu durumda Hz. Peygamber, iman konusunda kendi risaletini de tasdik etme makamında bulunmaktadır. Onun nübüvveti öncesi kendisinin peygamber olacağını bilmesi mümkün olmayıp, bu iş ancak vahiyle vuzuha kavuşacak bir husustur. O halde Ehl-i sünnet katında Allah ve resulünü tasdik anlamına gelen imanın oluşturduğu bu bütünün, vahiy öncesi sübut bulması söz konusu olamaz. Belki bundan önce bilinen husus sadece Allah'a iman maddesi olur. Buna göre ayette vahiy öncesinde Hz. Peygamber'den nefyedilen imandan kasıt kendi risaleti olmuş olur⁴⁸. Aslında İbnü'l-Müneyyir'in burada yaptığı iş, Zemahşerî'nin daha geniş kapsamda tuttuğu semî alanı bu ayet özelinde daha dar bir sahaya hapsedip onun bu ayetten kendi düşüncesine istidalde bulunmasının önüne geçmekten ibarettir.

İlgili ayetin (Şûrâ 42/52) tefsirinde meseleyi değerlendiren Fahreddin er-Râzî ise (ö. 606/1209) peygamberlerin vahiy öncesinde küfür üzere bulunmadıkları hususunda icma etmiş olan ulemanın bu ilahi kelamın yorumunda farklı görüşlere sahip olduğunu söyleyip ilgili fikirleri sıralar. İlk sırada ise her-

⁴⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 983, 4 nr.lı dipnot.

⁴⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 983, 4 nr.lı dipnot.

hangi bir isim zikretmeksizin Zemahşerî'nin de aralarında bulunduğu grubun görüşüne yer verip onların burada imandan kastın başka ayette de (Bakara 2/143) örneği görüldüğü üzere namaz olduğunu vurguladıklarını belirtir. Ayetin bu şekilde yorumlanmasının Mu'tezile'nin amacına hizmet ettiği düşüncesinde olmasa gerek, bu konuda aksi yönde herhangi bir görüş bildirmez⁴⁹.

Keşşâf üzerine yazdığı haşiyesinde İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'nin Şûrâ 42/52. ayeti hakkında getirdiği açıklamaya dair yorumunu aktaran Şerefüddin Hüseyin et-Tîbî (ö. 743/1342) ona dair olumlu veya olumsuz bir kanaat bildirmez⁵⁰. Zaman zaman Zemahşerî'yi eleştiren Ebû Hayyan el-Endelüsî ise (ö. 745/ 1344) ilgili ayeti yorumlarken, Zemahşerî'nin yaptığı açıklamaya benzer izah getirir ve Hz. Peygamber'den iman namına nefyedilen şeyin, semî olarak bilinen hususlar olduğunu söyler. Onların nübüvvet öncesinde de Allah'ın birliği ve sıfatları gibi konuları bildiklerini, bu hususta kendilerinin ismet sıfatına haiz olduklarını belirtir. Yine bu konuda ilginç bir şekilde Zemahşerî'nin "*Allah sizin imanınızı zayi etmez*"⁵¹ ayetinden yaptığı istidlali aynen kullanır⁵².

Zemahşerî, "*Şüphesiz o müminler kurtuluşa ermiştir.*"⁵³ ayetinin tefsirinde de imanın mahiyetine dair bazı açıklamalar yapar. Kendi düşüncesini ön plana çıkarmadan ve bu konuda ayeti kendi anlayışına göre yorumlamadan sadece bilgi amaçlı objektif bir izah getirir ve ona dair tanımlar yapar. Mümin kelimesinin sözlükte tasdik eden anlamına geldiğini söyleyen müellif, onun şer'î manasında ise bir ihtilafın olduğunu, kimilerinin onu, kalbinin eşliği altında kelime-i şehadetini lisanen tasdik eden kimse olarak tanımladıklarını belirtir. Hemen ardından yine ilgili görüşün sahibini bildirmeden bazılarının ise onu, fasık ve şaki kimselerin değil, sadece iyilik sahibi ve muttaki kimselerin hak kazandığı bir övgü sıfatı olarak kullandıklarını söyler. Ancak bu konuda ilgili görüşlerden birini tercih ettiğine yönelik bir ifade kullanmaz⁵⁴.

Zemahşerî'nin ilgili ayetin tefsirine kendi düşüncesini tasdikleyen bir unsur ilave etmemesinden olsa gerek onun bu ifadelerini, diğer yorumlarına nispetle daha yumuşak bir üslup içerisinde ele alan İbnü'l-Müneyyir, ilk tarifin

⁴⁹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî*, XXVII, 191-192.

⁵⁰ Şerefeddin et-Tîbî, *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, XIV, 93.

⁵¹ Bakara 2/143.

⁵² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelüsî, *Tefsiru'l-Bahri'l-muhîr*, thk. ve tk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), VII, 504.

⁵³ Müminün 23/1.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 703.

Eş'ariyye, diğerinin ise Mu'tezile'ye ait olduğunu söyleyerek değerlendirmesine başlar. Günahkâr muvahhidin onlar katında kâfir de mümin de olmadığı bilgisini tekrarlayan müellif, aslında onların bu inanç maddesini, Cenâb-ı Hakk'ın müminlere yönelik vaadi kapsamına girmediği iddiasıyla bu konumda olan müminlere cenneti haram kılmak üzerine şekillendirmeseler iki mezhep arasındaki ihtilafın lafzi bir çekişmenin ötesine gitmeyeceğini söyler. Ancak onların bu düşüncelerini, önemli bir itikadi mesele haline getirdiklerini belirtir. Bu konuda uzun değerlendirmeler yapan Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) mezhebinin önemli simalarından tanımlar aktardığını, örneğin Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) imanı kalple tasdik ve yapılması ile terkedilmesi farz olan bütün ameller olarak gördüğü, Ebû Hüzeyl el-Allaf'ın ise (ö. 235/849-850?) onu, dinin bütün farz ve nafilelerine (onları yapmaya) teşmil ettiğine yönelik bilgiler naklettiğini söyler. Kâdî Abdülcebbar'ın, Ehl-i Sünnetin imanın mahiyetine dair görüşünü ispat sadedinde dile getirdiği deliline de yer verdiğini belirten İbnü'l-Müneyyir, buna dair bir yorum getirmez⁵⁵.

Mürtekb-i Kebîre'nin Durumu

İmanın tanımı içerisine ameli dâhil etmesinden de anlaşılacağı üzere ameli imandan bir parça gören Zemahşerî⁵⁶ tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi kişinin ebedi cehennemde kalacağı şeklindeki i'tizâlî düşüncenin⁵⁷ delili olarak kullanılacak ayetlerin tefsirinde bu hususu öne çıkaran yorumlar yapar. Ortaya koyduğu görüşlerin bir kısmı, tıpkı imanın mahiyeti meselesinde olduğu gibi İbnü'l-Müneyyir tarafından incelenip değerlendirilirken, bir bölümü için yorum yapılmaz. Bu ikinci duruma örnek mahiyetinde Bakara sûresinin 2/25. ayetini tefsir ederken iman ve salih amelle ulaşılan sevabın netice vermesi, yani cenneti kazandırması için bunun, küfür ve büyük günahla boşa çıkarılmamasının şart olup olmadığına dair ortaya attığı mukadder soruya cevap verir. Sevaba iman ve salih amelle ulaşılmasının gösterdiği üzere cennetin bu ikisini yerine getiren kimselere ait olduğunu belirten müellif, böylece ameli yerine getirmeyen, yani büyük günah işleyen kişinin cennete hak kazanamayacağını ihsas etmiş olur. Nitekim cennete götüren iman ve salih amelin bu durumunu muhafaza edebilmesi için onların boşa çıkarılmaması gerektiğini

⁵⁵ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 703, 2 nr.lı dipnot.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 38.

⁵⁷ Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu usûli'l-hamse*, tdk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Hâşim, thk. Abdülkerim Osman, 3. Bs. (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), s. 666.

ifade eden müellif, küfür veya büyük günahla bunların işlevini kaybedeceğini ve kişiyi cennetten alıkoyacağını belirtir⁵⁸.

Yine Zemahşerî, *Kim bir mümini bile bile öldürürse onun cezası için de ebedi olarak kalmak üzere Cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanet yağdırmış ve kendisi için büyük azap hazırlamıştır.*⁵⁹ ayetini yorumlarken bunun tövbe etmeden ölen kişinin ebedi cehennemlik olduğuna dönük çok açık bir delil içerdiğini, ilgili cezanın öldüren kişinin kâfir veya mümin, tövbe etmiş yahut etmemiş olmasına bakılmaksızın mutlak bir şekilde bütün katilleri kapsamına aldığını, ancak bununla birlikte başka bir delil aracılığıyla sadece tövbe-kâr müminin bunun içerisinde çıktığını söyler. Tövbe etmeden ölen katil bir müminin bu tehdidin dışında kaldığına dönük fikir üreten bir kişinin buna dair delil getirmesi gerektiğini ilave ederek, adeta bu konuda meydan okur.⁶⁰ İbnü'l-Müneyyir bu ayetin tefsirinde de Zemahşerî'nin ilgili yorumuna bir açıklama getirmezse de hemen onun öncesinde (Nisâ 4/92) yer alan ilahi kelamı tefsir ederken Zemahşerî'nin kullandığı ağır ifadelerle kısa bir cevap verir. Mümin kişinin bir hata dışında başka bir mümini öldüremeyeceğini bildiren bu ayetin kelimeler üzerinden tefsirini yaptıktan sonra Zemahşerî, onun tazammun ettiği tehdit ve korkutma nedeniyle ağır bir hitap içerdiğini ve büyük bir öneme haiz olduğunu söyler. "Allah nazarında dünyanın zeval bulması bir müminin haksız olarak öldürülmesinden daha ehvendir"⁶¹ ve "Bir kelimenin ucu (bir kelimenin yarısı) ile dahi olsa, bir Müslümanın öldürülmesine yardım edenin alınına ahirette 'Allah'ın rahmetinden ümitsizdir' diye yazılacak"⁶² gibi hadislerden istidlalde bulunan müellif, ilgili ayetin varlığına ve aktarılan bunca hadise rağmen hâlâ tövbesiz ölen katil müminin affedebileceğini düşünen kimselerin hevasına tabi ve "*Onlar, Kur'an'ı hiç düşünmüyorlar mı, yoksa kalpleri üzerinde kilitler mi var?*"⁶³ ayetinin mefhumuna muhatap olmuş kabul edileceğini savunur⁶⁴.

Zemahşerî'nin bu yorumuna cevap veren İbnü'l-Müneyyir, "*Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar*"⁶⁵ ayetinin yeterince açık olduğunu, bundan tövbe etmemiş

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 63.

⁵⁹ Nisâ 4/93.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 254.

⁶¹ İbn Mâce, "Diyât" 1.

⁶² İbn Mâce, "Diyât" 1.

⁶³ Muhammed 47/24.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 253-254.

⁶⁵ Nisâ 4/116.

katilin durumunun da Allah'a bırakıldığının anlaşıldığını, O'nun dilerse o kişinin cezasını vereceksen dilerse affedebileceğini söyler. Ehl-i Sünnet'e yapılan ithamların bir değerinin olmadığını, kendilerinin Allah'ın rahmeti ve lütfuna muhtaç olup O'nun merhametinden ümit kesmediklerini belirtir. Ardından Zemahşerî'nin ayet üzerinden kendilerine verdiği mesaja benzer şekilde bir ayetin (Zümer 39/59) mefhumunu hatırlatıp Allah'ın rahmetinden ancak zalimlerin ümidini keseceğini belirtir⁶⁶.

Burada İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye cevaben zikrettiği şirk dışında her şeyin affedilebileceğine dönük (Nisâ 4/48) ayetin tefsirine bakıldığında ise Mu'tezili müfessirin onu kendi anlayışı üzere değerlendirdiği görülür. Zahirin günahkâr müminin ebedi cehennemlik olduğunu nefyeden bir anlama sahip olan ayette Zemahşerî meseleyi yine kendi amacına hizmet eder tarzda bir soru kalıbına dökerek cevaplandırır. Allah'ın tövbe edilen şirki affedip, şirk dışındaki günahları tövbesiz affetmezken neden ayette O'nun şirki affetmeyeceği, diğerlerini affedeceğini beyan ettiğini gündeme getiren suale cevap verir. Ayette nefyedilen (şirkin affı) ve ispat edilen (diğer günahların affı) hususların her ikisinin de O'nun iradesine bağlandığını belirten Zemahşerî, Allah'ın dilediği şirki affetmeyeceği, onun dışındaki dilediği şeyi affedeceği manası taşıyan ayette ilkinden tövbe etmeyen, ikincisinden tövbe kâr kişinin maksut olduğunu iddia eder. Burada, "Emîr, kimisine (dilediğine) bir dinar vermez, kimisine (dilediğine) bir kantar dinar verir" sözünden onun layık olmayana bir dinar vermezken, olana bir kantar verir gibi bir anlamın maksut olmasına benzer bir durumun bulunduğunu söyler. Böylece affedilmeye liyakatin tövbe ile sağlandığını ihsas ederek, ayeti kendi itikadi görüşüne zıt bir anlam üzerinden yorumlanmasının önüne geçmeye çalışır⁶⁷.

Ehl-i Sünnet'in günahkâr müminin Allah'ın iradesine bağlı olarak affedilebileceği hususundaki görüşünün en güçlü kanıtlarından birini teşkil eden söz konusu ayetin (Nisâ 4/48) istidlal vechesi ortadan kaldırıldığından olsa gerek İbnü'l-Müneyyir bu meselede Zemahşerî'nin yorumuna cevap vermekten kendisini alamaz. Öncelikle durum tespiti yapan İbnü'l-Müneyyir, tövbesi olmayan şirkin affedilmeyeceğini, onun dışındaki tövbesiz büyük günahların affının Allah'ın iradesine bağlı olduğunu, tövbe olduktan sonra zaten ikisinin de bağışlanacağını belirtir. Ayette hiçbir tövbe kavramının geçmemesinin de gösterdiği üzere orada tövbesiz günahlardan bahsedildiğini, bu aşamada Allah'ın mutlak bir şekilde şirkin affının söz konusu değilken, diğerlerini ise kendi

⁶⁶ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 253-254, 6 nr.lı dipnot.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 240.

iradesine göre affedebileceğini belirttiğini söyler. Bu boyutuyla ayet ile Ehl-i Sünnet'in görüşü arasında mutabakat olduğunu belirten müellif, Mu'tezile'nin ise farklı tür olan şirk ile diğer günahları eşitleyip buradan Allah'ın ikisini de tövbesiz affetmeyeceği, O'nun sadece tövbekârların affını dileyeceği yönünde bir görüş ileri sürdüğünü kaydeder⁶⁸.

İbnü'l-Müneyyir, Mu'tezile'nin bu itikadi esasından hareketle Zemahşerî'nin ayeti manasından uzaklaştırdığını savunur ve bu hükmünü ispat etmek için birtakım açıklamalar yapar. Buna göre ilgili ayette mağfiret şirkten nefyedilirken, onun dışındaki günahlar için Allah'ın iradesine bağlı olarak ispat edilmektedir. Şayet burada iki kişiden de tövbe etmeyenler maksut ise, onların düşüncesine göre ikisi de mağfiretin muhalliği hususunda eşit olan iki durumdan birine mağfiret ispat edip diğerinden nefyetmek suretiyle birini diğerinin önüne geçirmek anlamsız olur. Eğer tövbekârlar maksut ise, şirkten tövbe eden affedildiği halde ayette şirkin affedilmeyeceği belirtilmektedir. İşte ona göre burada Zemahşerî devreye girip şirkten kastedilenin tövbesiz şirk, günahtan ise tövbe edilmiş günah olduğu yönünde kanaat bildirmekte ve böylece ayeti kendi itikadi düşüncesine mutabık olduğunu ihsas etmektedir. Bunun için de hiç de uygun olmayan vecihler zikretmektedir. Bunlardan ilki o, hiçbir delili olmadığı halde, ilgili ayette zikri geçmeyen tövbeyi ilahi iradeye bağlamaktadır. Kaldı ki şayet tövbenin maksut olduğu kabul edilse dahi, onların iddialarına göre o tövbe aklen mağfireti gerektiren bir temel ve sebep konumunda olacak, yine kendi zanları itibarıyla ilgili ilahi iradenin başka bir şeye taalluku mümkün olmayacaktır. Bu durumda böyle önemli bir işlevi olan tövbenin zikredilmemesinin bir izahı olamaz. İbnü'l-Müneyyir'in iddiasına göre ikinci olarak Zemahşerî, iki konuma göre tövbenin durumunu taksim eder ve bunlardan birine tövbeyi izafe edip diğerinden kaldırmak suretiyle kanaatini bildirirken, bunu Kur'an'a değil, kendi kabulüne göre yapmaktadır. Bu izahlardan sonra İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin kendi düşüncesini ispat amacıyla gündelik hayatta kullanılan bir ifadeden hareketle getirdiği örneğe karşılık onlara başka bir mesel üzerinden cevap vererek "Efendi verir, kul (köle) engel olur" şeklinde bir vecize aktarır ve bundan kendi düşüncesine bir çıkarımda bulunur. Kendi görüşüyle ilgili vecize arasında kurduğu bağlantıyı izah sadedinde Allah'ın, iradesine bağlı olarak günahta ısrar eden kişiyi affedebileceğini söylemişken Mu'tezile'nin bunu engelleyen bir açıklama getirmeye çalıştıklarını belirtir.

⁶⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 240, 2 nr.lı dipnot.

Büyük günah sahibine ebedi cezanın gerektiği şeklindeki düşüncesini ispat bağlamında Zemahşerî, “*İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar iman edenlerle alay etmektedirler. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir.*”⁶⁹ ayetini yorumlarken bu ilahi kelamın içerisinde mümin ifadesi geçtikten sonra peşinden ayrıca niye takva sahibi kavramının zikredildiğini izah bağlamında getirdiği açıklamalar da İbnü'l-Müneyyir'in eleştirilerine konu olur. Zemahşerî mukadder soru kalıbına döktüğü bu suale cevap verirken Allah'ın, sadece muttaki olan kişinin saîd olacağını göstermek için bu ifadeyi zikrettiğini savunur. İkinci olarak da bunun insanları takvaya yöneltmek amacıyla bu şekilde ifade buyurulduğuna dikkat çeker⁷⁰.

Zemahşerî'nin takva ehli şeklinde nitelendirdiği kişilerden kimin mak-sut olduğunu Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ortaya koyar. O bu tabiri pey-gamber seviyesinde olmadan cennete hak kazanan kimselerin konumunu ifade etmek için kullanır. Buna takva sahibi mümin dışında, iyilik sahibi veya salih mümin şeklinde de isim verilebileceğini ilave eder.⁷¹ *Keşşâf* üzerine çalışma yapan müelliflerden biri olan Ömer b. Abdurrahman el-Kazvîni de (ö. 745/1345) muttaki kelimesinden günahattan kaçınanlar kimselerin maksut olduğunu dile getirir⁷². Zemahşerî'nin takva sahibi olmadıkça, imanın kişiye fayda sağlamayacağına dönük bu ifadesinin tezahürü, Mu'tezile'nin el-menzile bey-ne'l-menzileteyn ilkesinde ortaya çıkar. Bu tabir, kâfir ve mümin şeklindeki iki isim ve hüküm arasında kalan büyük günah sahibi kimsenin durumunu anlat-mak için kullanılan bir kavramdır. Mu'tezile'ye göre bu konumda bulunan kişilere fasık ismi verilmekte olup⁷³ onlar ebedi cehennemde kalacak olmakla⁷⁴ birlikte azapları kâfirlerden daha hafif olacaktır⁷⁵. Kâdî Abdülcebbar'ın Mu'tezile adına zikrettiği bu görüşü teyit eden Şehristânî de (ö. 548/1153) onların tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi kişinin ebedi cezaya müsta-hak olduğu hususunda ittifak ettiklerini belirtir. Bunu da vaad-vaîd ilkesi gereği

⁶⁹ Bakara 2/212.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 125.

⁷¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 139.

⁷² Kazvîni, *el-Keşf an Muşkilâti'l-Keşşâf*, v. 14b.

⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 137.

⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 666.

⁷⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 139.

ortaya koyduklarını ilave eder⁷⁶. Zemaşşerî, mümin, kâfir ve fasık hakkında getirdiği birtakım tanımlar üzerinden de bu ilkeyi desteklediğini ortaya koyar⁷⁷.

Zemaşşerî'nin Bakara suresinin 2/212. ayetini tefsir sadedinde ilgili soruya verdiği cevabın ilk maddesinde zikrettiği hususu, kendi mezhebi anlayışına çıkarım yapma emeliyle açıklayan İbnü'l-Müneyyir, önce bu ifadelerde maksut olan gayeye atf yapıp ardından buna cevap verir. Onun bu konuda dile getirdiği ifadelerdeki amacını, günahkâr müminler için cehennem vacip olacağı görüşünü teyit olarak belirler⁷⁸. Zemaşşerî'nin kendi mezhebinin görüşü doğrultusunda, büyük günahta ısrar eden ve böylece takva ehli olmaktan çıkan kişileri şaki olarak tavsif ettiğini ve onları ayette söz konusu edilen müminlerle alay eden kişiler konumuna getirdiğini belirtir. Onun ortaya koyduğu görüş üzerinden mümini sadece muttaki ile özdeşleştirdiğini, imanı takvayı gerektiren bir durum olarak gördüğünü ve takva ehli olmayan kişiyi mümin olarak kabul etmediğini söyler. Zemaşşerî hakkında yaptığı bu değerlendirmeyi neye dayanarak ortaya koyduğuna da işaret eden müellif, bunu onun tefsirinde, yine aynı itikadi anlayışı benimseyen zevatın kitaplarında iman hakkında getirdiği tanımlar ile ilişkilendirir. Onların imanı doğru inancı tasdik, salih amelle birleşen ikrar olarak tanımladıklarını, büyük günahta ısrar etme yahut önemli bir farzı terketme suretiyle işin ameli kısmını ihlal eden kimseleri mümin de kâfir de olmayan fasık bir kişi olarak tavsif ettiklerini belirtir. İşte onun mümini muttaki olarak değerlendiren ilgili yorumunun arka planında iman mahiyetine dair yaptıkları bu tanımın bulunduğunu söyler⁷⁹. Gerçekten de Zemaşşerî'nin başka bir ayetin (Bakara 2/2) tefsiri bağlamında muttakiyi, bir işi yapma yahut terketme neticesine bağlı olarak azaba müstahak olmaktan kendini kurtaran kişi şeklinde tarif etmesi⁸⁰, İbnü'l-Müneyyir'in onun hakkında getirdiği bu yorumu teyit etmektedir.

Zemaşşerî'den etkilendiği belirtilen müfessirlerden biri olan Fahreddîn er-Râzî ise (ö. 606/1209) ilgili ayetin tefsirinde bu ilahi kelimada imanın ardından takva kelimesinin zikredilmesini, büyük saadete ulaşmanın yolunu gösterme ve müminleri takvaya teşvik olarak açıklar. Ancak buradaki büyük saadetten cennet değil onun üst makamlarını kasteder. Nitekim bizzat kendisi bu

⁷⁶ Ebü'l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Mühenna, Ali Hasan Faûr, (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), I, 57-58.

⁷⁷ M.A. Kifayat Ullah, "al-Kashshâf: al-Zamakhshari's (d. 538/1144) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'ân", (Yüksek lisans tezi, Arts and Sciences of Georgetown University, 2013), s. 242.

⁷⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 125, 3 nr.lı dipnot.

⁷⁹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 125, 3 nr.lı dipnot.

⁸⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, s. 37.

ayetin, muttaki olmayanların cehennem ehli olduğuna dönük bir delil olarak kullanılmasına karşı çıkar ve bu yorumun sadece oradan anlaşılan zahiri mef-huma göre hüküm vermek olacağını, bunun ise affa işaret eden delillerle tah-sis edilmiş olan umum bildiren ayetlerin delaletinden daha kuvvetli bir delil olamayacağını kaydeder. Böylece ayetin zahiri itibarıyla Zemahşerî'yi destek-ler gibi gözükmese de, bir bütün halinde düşünüldüğünde Kur'an'dan fasıkların ebedi cehennemlik olduğu yönünde bir çıkarım yapılamayacağını ihsas eder⁸¹.

Keşşâf üzerine yazdığı haşiyesinde İbnü'l-Müneyyir'in bu konuda Ze-mahşerî'ye getirdiği eleştirilerin bir bölümünü aktaran Şerefeddin Hüseyin et-Tîbî ise (ö. 743/1342) konu hakkında başka bir yorum getirir ve Zemahşerî'nin Fatiha suresine yaptığı tefsirden, mümin ile muttaki arasında bir farklılık gör-düğünün anlaşıldığını, ikincisini, ilkinden daha faziletli addettiğini belirtir. Bu durumda söz konusu ayeti müminleri muttaki seviyesine çıkarmaya dönük bir teşvik olarak anlamak gerektiğini söyler. Şayet bu ikisi birbirine eşit görülürse o zaman ayrıca takvanın zikredilmesini onun şeref ve değerine hamletmek, bunu da müminleri takva üzere sebata teşvik olarak anlamak gerektiğini belir-tir⁸². Ebû Hayyan el-Endelüsî ise (ö. 745/1344) sadece muttaki müminlerin büyük saadete ulaşacakları vurgusuyla Zemahşerî'ye benzer bir yorum getiri-yor gibi gözükmese de, bu ayet özelinde konuya bakışına ışık tutacak harici bir izaha girişmediği için onunla aynı düşünceyi paylaştığını söylemek uygun gözükmemektedir⁸³.

Zemahşerî büyük günah sahibinin ebedi cehennemlik olduğuna dönük olarak "*Onlar kendilerine meleklerin yahut Rabbinin veya Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin bazı ayetlerinin geldiği gün, önceden iman etmemiş veya imanıyla bir iyilik kazanmamış kimseye artık iman etmesinin bir yararı olmayacaktır. De ki: 'Bekleyin, biz de beklemekte-yiz.'*"⁸⁴ ayetinden de istidlalde bulunur. Müellif, bir yandan kıyametin açık ala-metleri ortaya çıktığında henüz iman etmemiş veya iman etse de onda hayır kazanmamış kimselere yönelik ilahi tehditte Allah'ın bu iki grubu birbirinden ayırmadığını söylerken diğer yandan ebedi kurtuluş için iman ve salih amel birlikteliğine vurgu yapan ayetleri öne çıkarıp sonuç itibarıyla said ve şaki şek-linde iki grubun olduğunu savunur. Kurtuluşa eren saidlerin iman ve salih amel

⁸¹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî*, VI, 8-9.

⁸² Şerefeddin et-Tîbî, *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, III, 334.

⁸³ Ebû Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhit*, II, 139.

⁸⁴ En'am 6/158.

işleyen kimseler olup bu iki niteliğe haiz olmayan kişilerin ise şaki olarak ebedi cehennemlik olduğunu vurgular. Böylece imanı olsa da kurtuluş için gereken ikinci şartı taşımadığı gerekçesiyle günahkâr mümini hüsrana uğrayan kimse-ler arasına katmış olur⁸⁵.

Zemahşerî'nin bu açıklamasını da kâfir ve isyankar müminlerin ebedi cehennemlik olduğu şeklindeki i'tizâlî düşüncenin bir yansıması olarak değerlendiren İbnü'l-Müneyyir, yine onun iman etmemiş kişi ile iman edip de ona hayır eklememiş kimselerin bir tutulduğu üzerinden ürettiği bu yorumun tam anlamıyla kendisini hedefine ulaştırmayacağını savunur. İlahi kelamın taşıdığı icaz ve belagat üzerinden bu iki grubu birleştirip tek kelam haline getirdiğini, onun da bundan hareketle ortaya çıkan durumun Ehl-i Sünnet'in görüşünü nakzettiği yönünde bir fikir ürettiğini belirtir. Ancak ayetin Ehl-i Sünnet'in kabulüne aykırı olmayacak şekilde yorumlanabileceğini söyleyen müellif, bu doğrultuda ayette kişiyi selamete erdirecek imana sahip olan müminin kıyamet alametlerinden sonra bir hayır kazanmasının nefyedildiğini ifade etmenin mümkün olduğunu kaydeder. Bu durumda bu ilahi kelamın Mu'tezile'nin fikrini desteklemeye değil, nakzetmeye daha uygun hale geleceğini ilave eder⁸⁶.

Yine Zemahşerî, günahkar müminin ebedi cehenneme gideceği görüşünü teyit için "*Eğer, Kitap Ehl-i iman edip sakınsalardı, elbette onların kötülüklerini örter ve onları 'nimetlerle donatılmış' cennetlere sokardık.*"⁸⁷ ayetinden de yararlanır. Bu ilahi kelamın işaret ettiği kimi hususlara temas eden müellif, en sonunda onun, kendisine takva eşlik etmeyen imanın kurtarıcı olmadığı ve bunun insanı said konumuna yükseltmeyeceği hususunda bir alamet tazammun ettiğini savunur⁸⁸.

Zemahşerî'nin bu yorumunu, ayetin zahirini ganimet bilmek ifadeleriyle tavsif eden İbnü'l-Müneyyir, onun hemen fırsattan istifade ile bu ilahi kelamı, takvadan uzak mücerred imanın kişiyi ebedi cehennemden kurtarmayacağı şeklindeki Mu'tezilî anlayışın destekleyicisi konumuna getirdiğini söyler. Zemahşerî'nin ayetin zahirinden nasıl istifade ettiğini açıklayan müellif, onun, Allah'ın bu ilahi kelamda iman ve takvayı, kurtulma ve cennete gitmenin şartı olarak zikrettiği, ondan bu iki niteliği birden taşımayan kişinin cennete gitmeyeceği gibi bir anlam çıktığı şeklinde kanıt ürettiğini belirtir. Ayetin Zemahşerî'nin yaptığı bu istidlale temel teşkil etmeyeceğini söyleyen müellif, ayrıca

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 353-354.

⁸⁶ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 353-354, 5 nr.lı dipnot.

⁸⁷ Mâide 5/65.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 300.

onun çıkarttığı sonuca aykırı bir delil hüviyetinde olan bir konuya daha temas eder. Bu meyanda hem Ehl-i Sünnet hem de Mu'tezile'nin, nassta zikredildiği üzere mücerret bir imanın, öncesini sildiği ve tertemiz bir sayfa açtığı hususunda ittifak ettiğini ortak bir kabul olarak aktardıktan sonra bunun üzerine kendi görüşünü destekleyen bir kanıt üretir. Buna göre eğer takvadan murat ameller ise, henüz iman edip de üzerinden vakit geçmeden ölen kimsenin bu imanının onu doğduğu günkü hali gibi yapıp, geçmiş günahlarını sildiği ve kendisini cennete götüreceği hususundaki ittifak, ayette zikri geçen iman ve takvanın cennete gitmek için mutlaka toplanması gereken iki nitelik olmadığını ortaya koyar. Şayet burada takvadan kasıt, normal anlamında olduğu üzere Allah'tan korkmak olursa, bunun günah işleyen kimseler de dâhil olmak üzere tüm müminler için sabit olduğunu, bu mana gözetildiğinde ise, söz konusu ayetin Zemahşerî'nin yaptığı çıkarıma elverişli olmaktan çıkacağını kaydeder. Kaldı ki onun yaptığı çıkarımla ulaştığı sonucun, ayrıca Hz. Peygamber'in, zina da etse, hırsızlık da yapsa "İla ilahe illallah" diyen kişinin cennete gireceğini bildirdiği hadisten⁸⁹ anlaşılan ve Ehl-i Sünnet tarafından savunulan düşünceye karşı ısrarlı bir muhalefet anlamı taşıdığını da belirtir.⁹⁰

Fahreddîn er-Râzî ise bu ayeti (Mâide 5/65) tefsir ederken ilgili ilahi kelamın imanın tek başına günahlara keffaret ve sahibine güzelliklerin bahşedilmesine neden olduğu fikrini reddetme anlamı içerdiğine dönük bir soruyu cevaplandırır. Bu suali kendisine takva eşlik etmeyen imanın kişiyi ebedi cehennemden koruyacağı şeklindeki düşüncüyü red şeklinde okumak da mümkündür. Râzî ilgili soruya cevap verirken burada münafıkların yaptığı gibi bir menfaate dayalı iman (gösterisinin) değil itaat ve takvaya dayalı bir iman teşvikinin söz konusu olduğunu belirterek, onu başka manalara yorup takva veya ameli içermeyen imanın kurtarıcı olmayacağı yönünde kanıt olarak kullanmanın doğru olmayacağını ihsas eder.⁹¹ Zemahşerî'nin bu ayetin tefsirine yönelik yaptığı açıklama hususunda İbnü'l-Müneyyir'in getirdiği eleştiriye katılan Ebû Hayyan el-Endelüsî ise (ö. 745/1344), Zemahşerî'nin söz konusu yorumunu itizalî anlayışın bir yansıması olarak değerlendirir⁹².

Zemahşerî, "*Hidayet eyle bizi doğru yola, o kendilerine nimet verdiğiğin mutlu kimselerin yoluna; o gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna de-*

⁸⁹ Buhârî, "Tevhid", 33; Müslim, "İman", 40.

⁹⁰ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 300, 1 nr.lı dipnot.

⁹¹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî*, XII, 49.

⁹² Ebû Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhit*, III, 537.

ğil.”⁹³ ayetinin yorumunda da isyankar mü’minleri de kapsayacak azabın vücubuna dönük bir işaretle bulunur. Meseleyi âdeti olduğu üzere soru-cevap kalıbına döken müellif, Allah’ın gazabının ne anlama geldiği sorusuna cevap verirken, onu Allah’ın asilerden intikam alma iradesi, onların üzerlerine azap indirmesi ve bir melik idaresi altındakilere öfkelenildiğinde onlara ne yapıyorsa O’nun da aynı şeyleri yapması şeklinde ortaya koyar⁹⁴.

Zemahşerî’nin ilgili soruya verdiği cevapta herhangi bir takyide gitmeksizin mutlak bir surette asiler kelimesini kullanıp, bunun içerisine günahkâr müminlerin de girdiğini hissetmesi, İbnü’l-Müneyyir tarafından eleştiri konusu yapılır. Onun cevabında asilere dönük azabın vücubu yönünde kanaat izhar edildiğini, Ehl-i Sünnet’in ise bunu kabul etmediğini belirten müellif, günahkâr müminin durumunun Allah’a kaldığını, dilediğini elbette azaba duçar ederse de, dilediği kimseleri de lütfuyla affedebileceğini kaydeder. Ayette zikredilen “gazaba uğramış ve sapmışlar” ifadesinden kâfirlerin maksut olduğunu, onlara erişecek azaba dönük vâdin elbette vuku bulacağını, bunda bir kuşku bulunmadığını söyler.⁹⁵ Müellif, Kur’an’ın garib lafızlarıyla alakalı yazmış olduğu manzum eserinde de bunları sırasıyla Yahudiler ve Hıristiyanlar şeklinde sıralayarak daha önce zikrettiği bilgiyi teyit eder.⁹⁶

İbnü’l-Müneyyir, Zemahşerî’nin “asilerden intikam alma iradesi” şeklinde tanımladığı ilahi gazaba dair yaptığı yorumun doğru olmadığını, buradan asilere azabın vücubuna yönelik bir delil üretilemeyeceğini dile getirir. Aslında onun ilahi gazap hakkında getirdiği tanımın Ehl-i Sünnet açısından bir sıkıntı içermediğini, ancak onların büyük günah sahibinin durumunu mağfiret yahut azap yönünden iki ihtimalli olarak Allah’a bırakırken, Mu’tezile’nin ona yönelik azabı vacip gördüklerini belirtir. Buna göre Zemahşerî’nin ilahi gazap hakkında kullandığı bu ifadenin (intikam iradesi) Mu’tezile’ye göre tek seçenek iken, bunun Ehl-i Sünnet’te, affın gerçekleşmemesi halinde ortaya çıkacak diğer bir ihtimal konumunda bulunduğunu ifade eder⁹⁷. İbnü’l-Müneyyir başka bir vesileyle de hem küçük günahın hem de büyük günahın affının Allah’ın iradesine

⁹³ Fâtiha, 1/6-7.

⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 30.

⁹⁵ İbnü’l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 30, 1 nr.lı dipnot; Zemahşerî, İbnü’l-Müneyyir, *el-Mesâilü’l-İtizâliyye fi tefsiri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî fi zav’i mâ verade fi kitâbi’l-İntisâf “Arz ve Nakd”*, i’dâd: Salih b. Garamullah el-Ğâmidî, Cidde: Dârü’l-Endelüs, 1418/1998, I, 150-151.

⁹⁶ Ebü’l-Abbas Nasirüddin Ahmed b. Muhammed İbnü’l-Müneyyir, *et-Teysîru’l-acîb fi tefsiri’l-garîb*, thk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, (Doktora tezi, MÜSBE, 1990 içinde tahkikli metin) s. 20.

⁹⁷ İbnü’l-Müneyyir, *el-Mesâilü’l-İtizâliyye fi tefsiri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî fi zav’i mâ verade fi kitâbi’l-İntisâf “Arz ve Nakd”* içinde, i’dâd: Salih b. Garamullah el-Ğâmidî (Cidde: Dârü’l-Endelüs, 1418/1998), I, 150-151.

bağlı olduğunu söyler ve bu konuda Mu'tezile'nin her iki günah çeşidi açısından da Ehl-i Sünnet'e muhalefet ettiğini ve küçük günahların affını, büyük günahların cezalandırılmasını Allah'a vacip gördüklerini söyler.⁹⁸

Gazabı nefsin intikam arzusuyla galeyana gelmesi şeklinde tanımlayan Kâdî Beyzâvî ise (ö. 685/1286) bu halin Allah'a nispet edilmesi durumunda bununla o işin son hali veya gayesinin yani, intikam iradesinin maksut olduğunu belirterek bu konuda Zemahşerî ve İbnü'l-Müneyyir ile aynı kanaati paylaştığını izhar eder⁹⁹. Zemahşerî ve İbnü'l-Müneyyir'in ilahi gazabı intikam iradesi şeklinde nitelemesine dair Kâdî Beyzâvî'nin sergilediği olumlu tavrın bir benzerini Şerefeddin Hüseyin et-Tîbî de (ö. 743/1342) tekrarlar. Normalde gazabın, intikam isteğiyle kalp kanının hızlıca akmasına bağlı bir değişim olduğunu, bunun ise Allah'a nispetle muhal olmasından ötürü onun intikam iradesi manasına hamledildiğini belirtir. Rahmet, sevinç gazap gibi bu tip nefsanî arazların, yani psikolojik hallerin, bir başı ve gayesi olduğunu, Allah'a bu durumlardan biri izafe edildiğinde o işin neden olduğu fiziki birtakım değişikliklerin değil, sonunun veya amacının O'na nispet edileceğini kaydeder. İşte gazap fiili de Allah'a isnat edildiğinde onun başlangıcını teşkil eden kanın galeyana değil, gayesi olan kendisine kızılan varlığa zarar ulaştırma iradesinin göz önüne alınacağını söyler¹⁰⁰. Bu ifadelerden ilahi gazabı tavsif hususunda Mu'tezile ile Eş'ariyye mezheplerinin aynı görüşte uzlaştıkları anlaşılır. Ancak bu yaklaşımı, gereksiz yere nassın tevili olarak değerlendiren fikirler de vardır. Burada gazap anında insandaki kanın hızlanmasının gazabın kendisi değil, onun bir sıfatı olduğu savunulur. Allah'ın kendisiyle vasıflandığı gazap ile insanın nitelendiği gazabın birbirinden farklı olduğuna dikkat çekilir ve tevile gidilmeden onu aynı şekilde bırakmanın vacip olduğu belirtilir¹⁰¹.

İbnü'l-Müneyyir'in günahkâr müminin durumunun Allah'ın iradesine bağlı olduğu, buna göre O'nun dilerse o kişileri af, dilerse azap edeceği şeklinde zikrettiği görüş, Ehl-i Sünnet ulemasının temel düşüncelerinden birini teşkil etmektedir. Nitekim Sâbûnî (ö. 580/ 1184), bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünü aktarırken onların tövbesiz bile olsa günahkâr müminlerin Allah'ın fazl-ı keremi veya bir şefaahat vesilesiyle affedilebileceği gibi, bir müddet ilahi azaba duçar olup ardından cennete gidecekleri yönünde görüş bildirdiklerini

⁹⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 37, 1 nr.lı dipnot

⁹⁹ Beyzâvî, *Envarü't-tenzil*, I, 31.

¹⁰⁰ Şerefeddin et-Tîbî, *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, I, 764.

¹⁰¹ Salih b. Garamullah el-Ğâmidî, *el-Mesâilü'l-i'tizâliyye*, I, 152-153.

kaydeder¹⁰². Yine İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), tüm Ehl-i Sünnet'e teşmil ederek onların Allah'ın vaadinden dönmeyeceğini söylediklerini, ancak va'dinden dönmesinin ise bir af ve kerem işareti olduğunu belirterek bunu caiz gördüklerini söyler. Bununla birlikte O'nun dilerse söz konusu kişileri affetmeyeceğini ilave ettiklerini belirtir. Bu hususu teyit babında, Allah'ın Kur'an'da pek çok yerde vaadinden dönmeyeceğini söylerken hiçbir yerde va'dinden rücu etmeyeceğine yönelik bir ifade kullanmadığını kaydeder¹⁰³.

Zemahşerî'nin, "*Onlara tabi olanlar da dediler ki 'Keşke bizim için dünyaya bir dönüş olsaydı da onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!' İşte böylece Allah onlara bütün amellerini, üzerlerine yığılmış hasretler (üzüntüler) halinde gösterecektir. Onlar bu ateşten çıkacak değillerdir*"¹⁰⁴ ayetinin son cümlesi hakkında yaptığı kısa bir açıklama da İbnü'l-Müneyyir tarafından eleştiriye tabi tutulur. Zemahşerî, durumu tavsif edilen bu kişilerin ateşten çıkamayacak olmalarını izah ederken bu ifadenin bir tahsis içermediğini, yani ateşten çıkamayacak olan kimselerin kâfirlerden ibaret olmadığını özellikle vurgular ve benzer anlam içerisinde kullanıldığını düşündüğü bir şiirden istihadda bulunur.¹⁰⁵ Onun burada tahsisten kaçınması, kendi itikadî düşüncesinde ebediyen cehennemden çıkamayacak olan günahkâr müminleri bu ayetin kapsamı altında tutmak, böylece onların bir müddet sonra oradan kurtulacağına dönük bir kanıt olarak kullanılmasının önüne geçmek amacına hamledilir.

İbnü'l-Müneyyir onun bu yorumunu kendi itikadi düşüncesini gizlemenin en güçlü örneklerinden biri olarak tavsif eder. Gizli bir i'tizâlî bakış açısı olarak değerlendirdiği ilgili yorumun arka planını göstermeye çalışan müellif, onun bu ayetin Ehl-i Sünnet'in düşüncesine yönelik bir kanıt içerdiğini hissettiğinden dolayı burada diğer ayetlerde yaptığı açıklamalara muhalif bir kısım izahlar getirdiğini belirtir. Önce bu delaleti açıklayıp ardından onun çelişkili olduğunu düşündüğü ifadesini ve bakış açısını gözler önüne sermeye gayret gösterir. Bu ayetin cehennemde ebedi olarak kalacak kimselerin kâfirler olduğu, günahında ısrar etse bile fasık müminlerin sahip oldukları tevhit inancının onları ilahi vaade uygun olarak cehennem ateşinden kurtaracağına dönük bir delalet içerdiğini söyler. Bu delaletin keyfiyetine işaret eden müellif, ilgili ayette de olduğu üzere mübteda olan bir zamirle başlayan cümlenin tahsis ve hasr

¹⁰² Nuruddîn es-Sâbü'nî, *Kitabü'l-bidâye*, s. 140.

¹⁰³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ila bilâdi'l-efrâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî (Mekke: Dâru Alemi'l-Fevaid, ty.), II, 785.

¹⁰⁴ Bakara, 2/167.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 106-107.

bildirdiğine dikkat çeker. Nitekim bizzat Zemahşerî'nin de çeşitli ayetlerde bunun örneklerini verdiğini söyler. Onun “*Yoksa onlar yerden birtakım tanrılar edindiler de onlar mı ölüleri diriltecekler*”¹⁰⁶ ayetini tefsir ederken burada “dirilişi sadece kendilerinin yapacağı ilahlar mı edindiler” şeklinde tahsis bildiren özel bir kayıt düştüğünü¹⁰⁷ belirtir. Yine onun “*O müminler ki, namazı gereği üzere kılarlar, zekâtı verirler, ahireti ancak bunlar hakkıyla tasdik ederler*”¹⁰⁸ ayetindeki tahsise dikkat çekerek onun “Ahirete gerçekten inananlar, sadece bu iman ile ameli birleştiren kimselerdir” şeklinde bir yorum getirdiğini¹⁰⁹ kaydeder. Onun bu ifadelerinden hareketle söz konusu ayette de (Bakara 2/167) aynı vurgunun yapılması ve burada da cehennemden çıkmaları nefyedilen kişileri diğer muvahhit müminleri kapsamadan sadece kâfirler olarak tahsis edilmesi gerektiğine dikkat çeker. Halbuki Zemahşerî'nin ise bu ayet bağlamında böyle bir anlamdan kaçındığını ve söz konusu zamirin, kâfirlerin orada ebedi kalmalarını tekit için getirildiği yönünde bir iddia ortaya attığını söyler. Bu durumda onun, isyankâr müminleri ebedi cehennemlik olarak görmekle birlikte, kâfirleri bu azaba daha müstahak gören bir fikir üretmiş olduğunu kaydeder. Zemahşerî'nin tüm zekâ ve kabiliyetine rağmen karşı karşıya kaldığı bu sıkıntılı durumu bir imtihan olarak tavsif ederek en azından bu konu bağlamında onun bir acziyet içerisine düştüğünü ihsas eder¹¹⁰.

Fahreddîn er-Râzî de (ö. 606/1209) son kısmının tahsis bildirmesi itibariyle ayetin günah sahibi müminlerin cehennemde ebedi kalmayacaklarına işaret ettiğini söyleyerek Ehl-i Sünnet'in bu ilahi kelamdan yaptığı istidlale dikkat çeker¹¹¹. Ancak İbnü'l-Müneyyir, bu ayet bağlamında günahkâr müminleri ebedi cehennemlik addetmek adına ayetin son kısmında yer alan zamirin tahsis değil, kâfirlerin orada kalışlarını tekit için getirildiğini savunduğundan dolayı Zemahşerî'ye eleştiri yöneltmişken, kendisi gibi Eş'arî olan Kâdî Beyzâvî ise, başka bir zaviyeden olsa da Zemahşerî'ye benzer bir görüş serdeder. Beyzâvî, ayette yer alan son cümlelerin, o kâfirlerin orada ebedi kalışlarını tekidli bir şekilde vurgulamak ve oradan çıkış ümidini kırmak adına zikredildiğini belirtir. Meselenin tahsis kısmına girmediği için işin itikadi kısmında bu konuda i'tizalî bir fikir taşıdığını iddia etmek elbette mümkün değilse de, onun burada İbnü'l-Müneyyir gibi bir hassasiyete sahip olmadığı ve ilgili zamirin

¹⁰⁶ Enbiyâ 21/21.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 675-676.

¹⁰⁸ Neml 27/3.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 775.

¹¹⁰ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 106-107, 5 nr.lı dipnot

¹¹¹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsiru'l-Fahri'r-Râzî*, IV, 235.

tekit maksatlı getirildiğini söylemenin i'tizalî bir düşünce ürünü olduğu yönünde bir kanaate sahip bulunmadığı anlaşılmaktadır¹¹².

Zemahşerî'nin *Keşşâfı* ile ona daha çok reddiye mahiyetinde kaleme alınmış İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisaf* adlı eserinde geçen ortak meseleler hakkında bir kısım yorumlar yapan Alemüddîn el-İrâkî ise (ö. 704/1305) görüntü itibariyle Zemahşerî'ye hak verse de aslında ikili arasında orta yol üzerinden bir yorum yapar. Burada ebedi cehennemlik olduğundan bahsedilen kimselelerin Allah'a ortak koşan kişiler olduğunu, kâfirlerin ise bu tip müşriklerden ibaret olmaması itibariyle ayetin sonunda yer alan zamirin tahsis bildirmeyip bütün kâfirleri kapsadığını, bu boyutuyla onun tahsis bildirmediğini savunan Zemahşerî'nin haklı olduğunu savunur. Ancak Zemahşerî ile İbnü'l-Müneyyir arasında sıkıntı oluşturan durum bu husus olmadığı için açıkçası onun burada Zemahşerî'yi haklı bulması, İbnü'l-Müneyyir'i haksız konuma getirmemektir. Şayet İrâkî bu yorumuyla ayetin hiçbir şekilde tahsis bildirmediği yönünde bir kanaat izhar etmek istiyorsa, bu durumda İbnü'l-Müneyyir'i haksız bulduğunu kabul etmek mümkün gözükmemektedir.¹¹³

Zemahşerî'nin *Keşşâfı*na haşiye yazmış müelliflerden biri olan Şerefeddin Hüseyin et-Tîbî ise (ö. 743/1342) Zemahşerî'nin bu ayetin son kısmında "Onlar bu ateşten çıkacak değillerdir" şeklinde yer alan ifadenin tahsis bildirmediği, dolayısıyla cehennemde ebedi kalma hükmünün sadece kâfirlere mahsus olmadığı şeklindeki yorumunu i'tizalî düşüncenin bir ürünü olarak değerlendirir. Bu düşünceyi de tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin cehennemde ebedi kalacağı şeklindeki fikir olarak aktarır. Şayet onun bu ayetin tahsis bildirdiğini kabul edecek olsa, Mu'tezilî görüşten ayrılmış olacağını ilave eder¹¹⁴. Tefsirinde zaman zaman Zemahşerî'ye eleştiriler yönelten Ebû Hayyan el-Endelüsî de (ö. 745/1344) onun bu ayetin tahsis bildirmediğine dönük ifadesini i'tizalî eğilimin bir yansıması olarak değerlendirir. Onun bu yorumuyla Mu'tezile'nin fasığın ebedi olarak cehennemden çıkmayacağına dair görüşünü teyit ettiğini belirtip ilgili ifadesini hile olarak niteler¹¹⁵.

¹¹² Beyzâvî, *Envarü't-tenzil*, I, 118.

¹¹³ Alemüddîn el-İrâkî, *Muhtasarü'l-İntisâf mine'l-Keşşâf*, thk. İbrahim Ahmed İbrahim Ali (Yüksek lisans tezi, Câmiatu Sohag, ty., Muhakkik'a ait tez), s. 153.

¹¹⁴ Şerefeddin et-Tîbî, *Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, III, 189.

¹¹⁵ Ebû Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhit*, I, 649.

İman-Amel İlişkisi

Zemahşerî, iman-amel ilişkisini teorik düzeyden çok, bu ikisinin birleşmesi veya birbirinden ayrılmasına bağlı olarak kişinin cennet ve cehenne gitmesine etkisi üzerinden inceler. Bu çerçevede “*Onlar ki iman edip iyiyararlı amellerde bulundular, elbette Rabları onları, imanlarına karşılık, altlarından ırmaklar akan Naîm Cennetlerine erİştirir*”¹¹⁶ ayetini yorumlarken kendi anlayışına kanıt olarak kullanılabilir yerlerde genelde yaptığı gibi burada da konuyu mukadder bir soru haline getirir ve itizalî düşünceyi destekler mahiyete cevaplandırır. Soruyu kendi düşüncesini teyit eden bir hüviyette nakleden müellif, onu ilgili ayetin kıyamet vakti kişiyi hidayet ve tevfiğe ulaştıracak imanın salih amel ile birleşen iman için söz konusu olup, böyle olmayan imanın kişiye bir hidayet nuru olmayacağı yönünde bir delalet içerdiği, buna ne denileceği şekline getirir. Cevabında ise sorunun tamamen doğru bir şekilde ortaya konulduğunu ve ayetin tamamen ifade edilen hususa uygun bir işaret taşıdığını kaydeder. Bu ilahi kelamın tazammun ettiği delalet boyutunu açıklarken ise, burada iman ve amelin bir araya getirilerek arasında bağlantı kurulduğunu, bu ifadeyi “iman ve salih ameli cem edenler” şekline büründürmenin mümkün olduğunu, hemen ardından gelen “imanlarıyla” ifadesinin de salih amelle birleşen imanı karşılamak için kullanıldığını söyler. Ortaya koyduğu bu anlamın çok açık olduğunu ilave eder¹¹⁷. Zemahşerî'nin kendisine amelin eşlik etmediği imanın kişiyi kurtuluşa erdirmeyeceği yönünde yaptığı bu vurguyu Mu'tezile'nin önemli simalarının izahında da görmek mümkündür. Örneğin Kâdî Abdülcebbar, “*İman edip de salih ameller işleyenler ise cennete girecek olanlardır. Onlar da orada sonsuza kadar kalacaklardır*”¹¹⁸ ayetinden hareketle salih amelin birleşmediği imanın kişiyi cennete sokmak için yeterli olmadığını ifade eder¹¹⁹.

Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirine haşiye yazmış müelliflerden biri olan Ekmeleddîn Babertî (ö. 786/1384), onun sevaba ulaştıran işleri iman ve salih amel olarak görmesini yanlış bir görüş olarak değerlendirerek, sevaba bunlarla değil, Allah'ın fazlıyla ulaşılabileceğini ifade eder. Ulemanın imanı esas,

¹¹⁶ Yûnus 10/9.

¹¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, S. 457.

¹¹⁸ Bakara 2/82.

¹¹⁹ Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed Hemedânî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Zerzûr, (Kahire: Dâru't-Türâs, ty.), I, 168. 2 cilt

salih ameli ise sevaba ulaşılmasına vasıta olan iman alameti olarak gördüklerini ilave eder.¹²⁰

Zemaşerî'nin ilgili ayetten hareketle yaptığı istidlal hakkında açıklama getirme ihtiyacı hisseden İbnü'l-Müneyyir, yine onun bu yorumunun altındaki sebebi zikrederek işe başlar. Onun bu ayeti, salih ameli cennete girmenin şartı olarak gören ve amel etmeyen kişiyi kâfir gibi ebedi cehennemlik olarak değerlendiren zihin dünyasından hareketle yorumladığını belirtir ve bu ilahi kelamın onun anlamaya çalıştığı gibi bir delalet içermediğini ileri sürer. Burada "imanlarına karşılık cennete eriştirir" ifadesinden de anlaşıldığı üzere Allah'ın cennet yolu olarak sadece imanı gösterdiğini belirten müellif, bunun dışında başka bir hususu oraya gidişin illeti yapmadığını, ayette geçen ikinci iman kelimesinin içerisine amel de dâhil olsa bu sefer işin öncesinde zikredilen iman-amel durumunun bir tekrarı gerçekleşeceğini, buna ise bir ihtiyaç bulunmadığını söyler. Zemaşerî'nin ikinci iman kavramının muzaf olduğu zamiri "salihler" kelimesine ait kılarak (irca ederek) onun tazammun ettiği salah manasını alıp onu cennete girmenin bir sebebi olarak tasarladığını kaydeder. Ancak bir zamiri, içerdiği sıfat boyutu üzerinden zata ait kılmanın doğru olmadığını ifade ederek onun kendi düşüncesine istidlal sadedinde tasarladığı bu yapının gramer açısından uygun olmadığını söylemiş olur¹²¹.

İbnü'l-Müneyyir'e benzer bir açıklama getiren Eş'ari kelamcısı Kâdî Beyzâvî'ye göre de (ö. 685/1286) her ne kadar ayetteki tertip itibariyle hidayete götüren yol, iman ve salih amel birlikteliğinden geçiyor gibi gözükse de, ayrıca özel olarak "imanlarına karşılık" ifadesinin varlığı imanı ana sebep salih ameli onun tamamlayıcısı konumuna getirmektedir¹²². Böylece *Keşşâf*'ta yer alan i'tizâlî unsurları temizleyerek ona benzer tarzda tefsir yazdığı belirtilen Beyzâvî gerçekten de bu mesele bağlamında söz konusu yoruma uygun hareket etmiş ve kendisi gibi Eş'arî anlayışa mensup bulunan İbnü'l-Müneyyir'in bakış açısına katılmış olur. *Keşşâf* üzerine yazılan önemli haşiyelerden birinin müellifi olan Şerefeddin Hüseyin et-Tîbî ise (ö. 743/1342) eserinde Mu'tezilî fikirleri reddetmekle birlikte, bu konuda İbnü'l-Müneyyir ve Beyzâvî'nin hidayete ulaştırılan yol olarak imanı tek sebep gören açıklamalarına katılmaz ve farklı bir yorum getirir. Ayette ikinci kez tekrar edilen iman kelimesinin muzaf olduğu zamirin, öncesindeki iman ve salih amelin ikisine birden şamil olduğunu, onun

¹²⁰ Mehmet Dağ, "Zemaşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddin Bâbertî Örneği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]*, 2013, sayı: 40, s. 85.

¹²¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, s. 457, 2 nr.lı dipnot.

¹²² Beyzâvî, *Envarü't-tenzil*, III, 106.

ikinci kez isim olarak ayrıca tek başına zikredilmesinin ise yüceliğine ve değerine hürmeten gerçekleştirdiğini belirtir. Yoksa burada hidayet için yeterli tek yolun iman olduğu şeklinde bir anlam bulunmadığını kaydeder. Nitekim selef-i salihînin de ameli imanın içerisinde dâhil ettiğini ilave eder.¹²³ Onun buradaki yorumunun Mu'tezile'nin ameli eksik olan kişinin cennete gidemeyeceği şeklindeki görüşünü teyiden değil, yokluğu küfrü veya ebedi cehennemi gerektirmeyecek şekilde ameli imandan bir parça gören Selefiyye'nin bakış açısına göre şekillendiğini belirtmek gerekir. İlgili ayetin tefsirinde Zemaşşerî'nin söz konusu yorumunu aktaran Ebû Hayyan el-Endelüsî ise (ö. 745/1344) fazla bir açıklama getirmeksizin bu ifadeleri tıpkı İbnü'l-Müneyyir gibi i'tizalî düşüncenin bir ürünü olarak tavsif eder¹²⁴.

İbnü'l-Müneyyir *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî* adlı eserinde zikrettiği fikirlerinde de ameli imanın dışına çıkararak bir tavır takınır. Bu eserinde İslam ile özdeşleştirdiği amelle tevhit ile aynıleştirdiği iman arasında bir nevi mukayese yapar ve müminin ameline nispetle durumu değişirse de tevhide veya diğer bir ifadeyle imana nispetle konumunun bir olduğunu ve değişmediğini belirtir. Onun bu ifadeleri ameli imanın içerisinde dâhil etmeyen yaklaşımıyla uyum arz etmektedir. Yine o, amelin devam ve terk ile nitelenebilirken, imanın böyle bir duruma haiz olmadığını ve onu terkin küfrü gerektirdiğini belirtir. Böylece ameli imanın içerisinde dâhil etmeyen yaklaşımını teyit etmiş olur.¹²⁵

¹²³ Şerefeddin et-Tibî, *Hâşiyetü't-Tibî ale'l-Keşşâf*, VII, 429.

¹²⁴ Ebû Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhit*, V, 132.

¹²⁵ Ebü'l-Abbas Nasirüddin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, thk. ve tlk. Ali Hasen Ali Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, Amman: Dâru Ammar), 1411/1990), ss. 53-54.

Sonuç

Tefsiriyle sünnî kesimin pek çok yönden takdirini kazanmakla birlikte taşıdığı itizalî düşünceyi Kur'an'a söyletmek, bağlı bulunduğu mezhebi İslam'ın tek temsilcisi addetmek ve Ehl-i Sünneti haksız ithamlarla yıpratmaya çalışmak gibi suçlamalara da muhatap kalmış olan Zemahşerî, İslam dünyasındaki pek çok müfessiri etkilemiş bir şahsiyettir. Kendisini şiddetle tenkit eden zevatın dahi hakkını teslim ettiği Zemahşerî, kimi ayetlerin tefsirinde açıkça kimisinde gizli bir şekilde Mu'tezilî düşüncenin temel ilkelerini savunmaktan geri kalmamıştır. Bununla da yetinmeyip tekfire varıncaya kadar karşıt fikirlere pek çok ithamlarda bulunmuş, bu da doğal olarak kendisine dönük aynı düzeyde tepkileri beraberinde getirmiştir. Bu tepkinin en güçlü ve sistemli örneklerinden birini ise İbnü'l-Müneyyir vermiştir.

İbnü'l-Müneyyir'in iman meselesinde Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiriler onun mensup olduğu Mu'tezile mezhebinin yaklaşımı ile kendisinin bağlı bulunduğu Eş'arî anlayışın arasında farklılığın bulunduğu konular üzerinde gerçekleşmiştir. İmanın amelle artıp eksilmesi gibi iki mezhep tarafından da kabul gören düşünceler hususunda Zemahşerî'nin getirdiği izahlara karşı İbnü'l-Müneyyir'in herhangi bir tenkidi vuku bulmamıştır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu hususta ona yönelik özel bir teyidi de olmamıştır. Buna mukabil, iman mahiyeti, iman amel ilişkisi ve büyük günah sahibinin durumu gibi aralarında görüş ayrılıklarının bulunduğu meselelerde Zemahşerî'nin getirdiği yorumlar karşısında İbnü'l-Müneyyir, eserini kaleme alma amacına uygun olarak eleştirilerini ve karşıt görüşlerini ortaya koymuştur.

İbnü'l-Müneyyir, Eş'arî anlayış doğrultusunda Zemahşerî'nin itizalî düşünce ürünü yorumlarına yönelttiği eleştirilerinde kendi yaklaşımının doğruluğunu ispat etmekten ziyade onun fikirlerinin ve buna bağlı olarak ayetlerden yaptığı istidlallerin yanlışlığını göstermeyi hedef edinmiştir. Onun böyle bir yol takip etmesinde Zemahşerî'nin tefsirinin sahip olduğu şöhretin etkisi ve buradan hareketle en azından kendi düşüncesi doğrultusunda insanları yanlış bir itikada sürükleyeceği endişesi baskın bir role sahip olsa gerekir. Bununla birlikte zaman zaman karşıt düşüncenin yanlışlığını ispat sadedinde Ehl-i Sünnet'in kanıtlarını aktarmaktan de geri durmayan müellif, ayrıca bu iki itikadi anlayışın ortak kabullerinden hareketle ulaştığı kimi sonuçların Ehl-i Sünnet'in yaklaşımını teyit ettiğini de vurgulamıştır. İman etmesinin ardından hiçbir amel işleyecek vakte ulaşmadan ölen kimsenin mümin olarak öldüğünün iki mezhepçe de kabulünü, amelin imanın içerisine dâhil olmadığı şeklindeki Ehl-i Sünnet telakkisini ispat için bir mukaddime olarak kullanması bu duruma örnek teşkil etmektedir.

İman konusunda zikredilen ayetlerin zahirinin kendi savunduğu itikadi görüşlere dayanak yapmanın mümkün olduğu yerlerde böyle bir yol takip eden Zemahşerî, aksi bir durum söz konusu olduğunda onları tevil yahut daha doğru bir ifadeyle kendi düşüncesini nakzetmenin önüne geçecek şekilde yorumlamaya gayret göstermiştir. Bu durum sadece kendisi ve bağlı bulunduğu mezhebin değil, İbnü'l-Müneyyir ve onun mensup olduğu mezhebin, hatta bütün itikadi fırkaların benimsediği bir yol olmuştur. İşte bu doğrultuda İbnü'l-Müneyyir de Zemahşerî'nin ilk türden getirdiği kimi izahları, ayetin zahirini ganimet bilmek şeklinde tavsif etmiş, hemen ardından da onun ayetten çıkarmış olduğu ilgili yorumun kendisini amacına ulaştırmayacağını belirtmiş ve onu başka bir mana üzerinden açıklamıştır. Buna karşın İbnü'l-Müneyyir, ayetin zahirinin kendi düşüncesini desteklemediği yerlerde Zemahşerî'nin yaptığı yorumları ise ilahi kelamı zahirinden saptırmak şeklinde nitelemiş, kimi zaman da onu başka yerde uyguladığı gramer kurallarını kendi düşüncesini nakzedeceği yerlerde uygulamamakla itham etmiştir.

Öte yandan Zemahşerî'nin kimi zaman -Ehl-i Sünnet hakkında kullandığı ağır ifadelerden olsa gerek- İbnü'l-Müneyyir de genelde benzer bir mukabelede bulunmuş, onun daha ılımlı açıklamalar yaptığı yerlerde ise kendisi de mutedil karşılıklar vermiştir. Yine Zemahşerî verdiği cevaplarda kimi ayetlerde zikredilen olumsuz ifadeler üzerinden Ehl-i Sünnet'e tarizde bulunmaya kalkıştığında o da benzer bir yol takip ederek başka bir kısım ayetler üzerinden benzer tarizkar ifadeler kullanmıştır. Dolayısıyla üslubunu karşı tarafın tutumuna göre şekillendirmiş ve yeri geldiğinde hiçbir şekilde geri adım atmamıştır.

Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiriler itibariyle kendisinden sonra gelen kimi müfessirler üzerinde de etkili olduğu anlaşılan İbnü'l-Müneyyir, onun imanın içerisine ameli dâhil eden, ameli imanın bir parçası gören ve buna bağlı olarak tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi kişinin ebedi cehennemlik olduğunu ileri süren görüşlerini reddetmiştir. Buna karşılık imanı tasdikten ibaret gören, ameli imanın bir cüzü kabul etmeyen ve tövbe etsin yahut etmesin büyük günah sahibi kişinin durumunu Allah'ın iradesine bırakan Ehl-i Sünnet'in iman konusundaki düşüncelerini benimsemiş ve onu birtakım deliller üzerinden teyit etmiştir.

Kaynakça

- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Câmi' li-şuabi'l-iman*, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, I-XIV, Riyad: Mektebetü'r- Rüşd, 1423/2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed , *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*, idâd ve takdim: Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs'i-Arabî, ty.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Hâşiye ale'l-Keşşâf* (zeyl), Beyrut: byy., ty.
- Çarperdî, Ebû'l-Mekârim Fahrüddin Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf , *Hâşiyetü tefsîri'l-Keşşâf*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no 3378.
- Dağ, Mehmet, "Zemahşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler - Ekmelüddîn Bâbertî Örneği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD]* [EAÜİFD], sayı: 40, 2013, ss. 67-91.
- Dereli, M. Vehbi, "İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye Yönelik Dil Eksenli Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2011, cilt: XI, sayı: 1, ss. 97-114.
- Endelüsi, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelüsî Ebû Hayyân, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhit*, thk. ve tlk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- el-Eş'ari, Ebû'l-Hasan, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-II, Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950.
- el-Ğâmidî, Salih b. Garamullah, *el-Mesâilü'l-i'tizâliyye fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî zav'i mâ verade fî kitâbi'l-İntisâf "Arz ve Nakd"*, i'dâd: Salih b. Garamullah el-Ğâmidî, I-II, Cidde: Dârü'l-Endelüs, 1418/1998.
- el-Hayyat, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman *Kitabü'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk. H.S.. Nyberg, Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993.
- el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki, *Kenzu'l-Ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka, 5. Bs., I-XVIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.
- el-İrâkî, Alemüddîn, *Muhtasaru'l-İntisâf mine'l-Keşşâf*, thk. İbrahim Ahmed İbrahim Ali, Yüksek lisans tezi, Câmîiatu Sohag, Muhakkık'a ait tez, ty.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâ'iz-zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1397/1977.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, *Hâdi'l-ervâh ila bilâdi'l-efrâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî, I-II, Mekke: Dâru Alemi'l-Fevaid, ty.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *el-İmân*, thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbani, Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1416/1996.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmûu fetâvâ*, cem' ve tertib: Abdurrahman b. Muhammed b. el-Kâsım, I-XXXVII, Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1425/2004.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbas Nasıruddin Ahmed b. Muhammed, *el-İntisâf fîmâ tedammenehül-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, tlk. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs., Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430/2009.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbas Nasıruddin Ahmed b. Muhammed, *el-Mesâilü'l-i'tizâliyye fî tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî zav'i mâ verade fî kitâbi'l-İntisâf "Arz ve Nakd"* içinde, i'dâd: Salih b. Garamullah el-Ğâmidî, I-II, Cidde: Dârü'l-Endelüs, 1418/1998.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbas Nasıruddin Ahmed b. Muhammed, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, thk. ve tlk. Ali Hasen Ali Abdülhamid, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, Amman: Dâru Ammar, 1411/1990.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbas Nasıruddin Ahmed b. Muhammed, *et-Teysîru'l-acîb fî tefsiri'l-garîb*, thk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, Doktora tezi, MÜSBE, içinde tahkikli metin, 1990.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed, *Şerhu usûli'l-hamse*, tlk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Hâşim, thk. Abdülkerim Osman, 3. Bs., Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Zerzûr, I-II, Kahire: Dâru't-Türâs, ty.
- el-Kazvîni, Ömer b. Abdurrahman, *el-Keşf an Muşkilâti'l-Keşşâf* (Yazma), Manisa İl Halk Kütüphanesi, no 4368/1.
- Kifayat Ullah, M.A. "al-Kashshâf: al-Zamakhshari's (d. 538/1144) Mu'tazilite Exegesis of the Qur'ân", Yüksek lisans tezi, Arts and Sciences of Georgetown University, 2013.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, cilt: 5, sayı: 3, 2005, ss. 61-89.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiü's-Sahîh*, I-III, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- en-Nesefî, Ebü'l-Muin, *Kitabü't-temhid li kavaidi't-tevhid*, thk. Habibullah Hasan Ahmed, Kahire: Dârü't-Tıbaati'l-Muhammediyye, 1986.

- Özek, Ali, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 2002, XXV, 329-330.
- Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 2013, XXXIV, 235-238.
- er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, I-XXXII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddîn, *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usulî'd-din*, thk. Fethullah Huleyf, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969.
- Şehrîstânî, Ebû'l-Feth, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Mühenna, Ali Hasan Faûr, I-II, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Şeyha, Halil Me'mun, (Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* içindeki mukaddime), tlk. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs., Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430/2009.
- Teftâzânî, Sa'düddîn üddin, *Hâşiyetü'l-Allâme Sa'dü't-Teftâzânî ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, tahkik ve idâd: Abdülfettah İsa el-Berberî, (Doktora tezi, Câmîatü'l-Ezher içinde tahkikli metin, 1398/1978.
- Teftâzânî, Sa'düddîn, *Şerhu'l-Akaid'in-Nesefî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1408/1998.
- Tîbî, Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah, *Fütühü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-reyb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, thk. Ömer Hasan el-Kıyyam, I-XVII, Dübey: Caizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013/1434.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, Kahire: Mektebetü Vehbe, ty.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, tlk. Halil Me'mun Şeyha, 3. Bs., Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430/2009.

Criticism of Ibn Al-Munayyer to Zamakhshari in the Context of the Subjects of Faith

Citation / ©- Bayram, İ. (2018). Criticism of Ibn Al-Munayyer to Zamakhshari in the Context of the Subjects of Faith, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 18 (1), 221-255.

Abstract- *Zamakhshari (ö. 538/1144), who has opened a new era in the Islamic world with the commentary (al-Kashshâf) that he has written, although has earned the appreciation of many people in reflecting the literary direction of the Qur'an, he has been subjected to a number of criticisms in order to incorporate his i'tizal ideas into the interpretation of the verses. Ibn al-Munayyer (ö. 683/1284) is at the head of those who criticize him in the most powerful and systematic manner. Ibn al-Munayyer has written a work (al-Intisâf) to warn people against Zamakhshari's commentary, which had a great reputation, against the harmful i'tizal ideas of it, according to him. In this work Ibn al-Munayyer criticized him on some subjects related to faith other than some other beliefs. In this sense, Ibn al-Munayyer directed criticism to him about the definition of faith, its relation with the deeds, and the position of the great sinner. Ibn al-Munayyer, who advocates that faith is merely a confirmation, that the deed is not a part of the faith and that the great sinful believer whether he repents or not, will go to heaven either directly or as a result, criticized Zamakhshari, who, apart from approval and confession, believed that deed was an element of faith and that the sinner who died without repentance is not a believer but will be endowed with eternal punishment in the Hereafter. Ibn al-Munayyer, who criticizes Zamakhshari, who has Mu'tazilite ideas, through an understanding of Ash'ari, he has drawn attention to the inaccuracy of his thoughts and the invalidity of the evidence he used, rather than proving his own views. Ibn al-Munayyer, who argues that the interpretations made by Zamakhshari in places where he thinks that the meanings of the verses are supported by his own view, will not lead him to his goal, in the commentaries he made about the other kinds of verses, criticized him with unnecessary references of the verses to other meanings and not to apply the rules he has applied elsewhere in order not to harm his own belief. From time to time, the writer who conveys the proofs of the opinions of the Ahl-i Sunnah thought, he is affiliated with regarding the subject of faith, in addition, at the time of proving the error of the Mu'tazilite approach, has tried to reach conclusions to support his own views. acting on the common acceptance of the two sects on some issues.*

Keywords- *Ibn al-Munayyer, Zamakhshari, al-Kashshâf, al-Intisâf, faith*